

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И РЕВИЗИОНИЗАМ (У ФОКУСУ ИСТОРИОГРАФИЈЕ И ПРОПАГАНДЕ)

Мирјана Зорић*

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Ове године навршава се сто година од Сарајевског атентата и избијања Првог светског рата, или Великог рата (*Der Große Krieg – The Great War – La Grande Guerre*), који је заувек променио геополитичку карту Европе и одредио судбину народа и држава на старом континенту. Како се у таквим ситуацијама, када су у питању велики јубилеји, анализирају искуства и извлаче поуке из прошлости и праве историјски пресеци, обележавање ове годишњице у свету већ више од годину дана прате бројне расправе о узроцима, поводу и кривици, односно одговорности за рат.

Расправе о Првом светском рату, додуше, старе су колико и време које нас дели од тог рата. Ако изузмемо њихову стручну (научну) и идеолошку позадину, не можемо се отети утиску да оне данас све више попримају политичку и пропагандну димензију. За разлику од ранијих годишњица, ову карактерише покушај да се реинтерпретира улога Балкана, посебно Србије, у кључним сегментима везаним за почетак тог рата и скине, пре свега, одговорност са Немачке за његово избијање. Велики број књига које су се последњих пар година појавиле у англосаксонском и немачком говорном подручју представљају својеврсну ревизију историје, којом се кривица за рат пребацује на Русију и Србију. Циљ је да се покаже да су Русија и Србија трајне тачке геополитичке нестабилности у свету: Русија на глобалном плану, а Србија на Балкану. Шта ће на то рећи домаћи историчари остаје да видимо у овој години великог јубилеја.

Кључне речи: *атентат, рат, узроци, повод, кривица, одговорност, ревизионизам, историографија*

Сарајевски атентат 1914 – велика енигма Првог светског рата

Историјска наука одавно је „утврдила“ чињенице о узроцима Првог светског рата; упркос томе, данас медијском сценом у свету доминирају пропагандисти иза којих стоји јака политичка воља за ревизијом историје и пласирањем „нових погледа“ о узроцима и одговорности за избијање рата. Као „жртва“ најновијег реви-

* Ван. проф. др Мирјана Зорић предаје Војну историју на Војној академији.

сионистичког таласа, Србија треба, једногласни су домаћи историчари, да „заигра” на карту враћања на чињенице, на историјске изворе, објављивањем дипломатске грађе из домаћих архива,¹ да подржи резултате историографије која је на трагу истраживања немачког историчара Фрица Фишера (који је доказао немачку кривицу за избијање рата) и нашег историчара академика Андреја Митровића. У својим студијама *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918* (издање 1981. и 2011) и *Србија у Првом светском рату* (1984)² професор Митровић је јасно указао на узроке рата; ослањајући се на обимну и разноврсну грађу из домаћих и страних архива (претежно немачких и аустројских), он је „утврдио” да су околности које су довеле до рата, супротно најновијим ненаучним тумачењима, много дубље и свеобухватније и да иза њих стоје ратни циљеви и дуго припремани планови двеју централноевропских монархија, које су биле спремне да ризикују рат глобалних размера ради сопствених интереса.³

Препознатљивом крилатицом **DRANG NACH OSTEN**, чији се корени могу пронаћи већ у последњим деценијама 19. века, у време када се уобличавао Тајни савез, Немачка царевина и Хабзбуршка монархија отворено су најављивале своје империјалне планове о *продору на исток*, односно *југоисток* Европе (преко Балкана), с тенденцијом ширења (бар кад је Немачка у питању) ка Блиском истоку, средњој Азији и северној Африци. Њени протагонисти у Немачкој, као водећој чланици овог савеза, били су највиши носиоци власти, племство, бирократија, индустријски и трговачки кругови и интелигенција, дакле савез елита, о чему је 1961. и 1979. године писао велики немачки историчар Фриц Фишер у својим студијама: *Griff nach*

¹ Наставља се рад (у организацији САНУ) на реализацији пројекта око издавања српске дипломатске грађе из периода који је претходио рату. Едиција (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*), чије је објављивање отпочело 80-их година прошлог века, планирана је најпре у 14 томова, а до сада су објављени I, II, V, VI и VII том, сваки у више књига (издање САНУ 1980, 1981, 1982, 1984, 1986, 2004, 2006, 2008, 2009).

² Књига о *Србији у Првом светском рату* (1984) доживела је у Лондону 2007. и енглеско издање – *Serbias' Great War 1914–1918*. Осим ове књиге и књиге Владимира Дедијера, *The Road to Sarajevo*, London 1966, српска и југословенска историографија немају значајније дело на енглеском или неком другом светском језику о Првом светском рату.

³ После радова Андреја Митровића (*Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*. и *Србија у Првом светском рату*), у српској историографији од средине 80-их година у тој мери нису отворана питања повода и узрока Првог светског рата и, у складу с тим, евентуалне српске одговорности у припреми и извршењу Сарајевског атентата 1914. Капитални резултати професора Митровића нису само плод ослањања на радове Фрица Фишера, Емануела Гајса и других немачких и аустројских научника, већ су се темељили и на властитим истраживањима у бечким и немачким архивима, али и на грађи која се чува у српским и другим светским архивима. Митровићеве радове и радове академика Милорада Екмечића (*Стварање Југославије 1790–1918*, Београд, 1989; *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973/1990) значајно су допунили и превазишли Владимира Дедијера и његову, у свету одавно познату, студију о *Сарајеву 1914*. Јавности је 1992. постала доступна и књига Владимира Ћоровића *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, која је 1936. у Краљевини Југославији била забрањена. Када је реч о нашој историографској заоставштини, на првом месту треба навести изузетно вредну едицију из међуратног периода: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918*, Историјска грађа, књ. I–XXXI, издање Главног генералштаба југословенске војске, Београд, 1924–1939. Ова едиција је генерацијама потоњих историчара, пре свега војних, служила као непресушни извор за писање историје о Првом светском рату, посебно за детаљне реконструкције операција и битака које је српска војска водила на балканском бојишту 1914–1918. године.

der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland 1914/18 (Посезање за светском моћи: Ратна политика Царске Немачке 1914/1918) и Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945 (Савез елита: О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945).

У немачком усмерењу ка југоистоку Европе и намерама Аустроугарске да се на Балкану докаже као једна од водећих сила у Европи, Србија је требало да буде прва и највећа жртва. Поучена искуством из Царинског рата, Анексионе кризе и балканских ратова, за аустроугарску дипломатију „уклањање” Србије, која се налазила на путу остварења њене балканске политике и представљала велику опасност за интегритет саме монархије, био је најважнији задатак. Одлучност Берлина и Беча да се – како су Митровићева истраживања убедљиво показала – сукоб Хабзбуршке царевине са Србијом разреши војним путем и потпуним сломом ове балканске земље, непосредно је проистекла из међународне кризе настале око анексије Босне и Херцеговине 1908. године.⁴ У том контексту анексија је била само предигра даљим освајањима на Балкану, при чему ће Сарајевски атентат, како тврди професор Митровић, за Аустроугарску бити само повод и добродоша „демагошки изговор”. Сарајевски атентат ће и Немачкој пружити изговор да започне рат са Антантом, а Хабзбурзима ће дати прилику да, уз пуну подршку Немачке, остваре своје намере и оружаном акцијом дефинитивно рашчисте рачуне са Србијом, у складу са плановима из 1908–1909. године.

*

Узроци Првог светског рата, дакле, не могу се везивати за једну одређену личност, догађај или конкретан случај, као што се данас убиство аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда покушава довести у контекст узрока за избијање рата. Његово убиство аустроугарски војни врх је, заправо, искористио као повод да отпочне дуго планирани рат против Србије, а историјска наука га је као таквог и прихватила. Према академику Милораду Екмечићу, када су у питању историјски догађаји, поводи су увек подређени узроцима и у тој међузависности треба их посматрати, пре свега, као однос случајности и закономерности. Наиме, идеја о организовању атентата на водеће личности Аустроугарске монархије, која је била присутна у југословенском омладинском покрету (међу протагонистима југословенске идеје), имала је заправо дубљу историјску позадину. Постала је нешто много

⁴ Питање које се у вези с тим логично наметало односило се на модалитете интегрисања српског простора унутар монархије. Током анексионе кризе 1908–1909. настајали су и сасвим одређени обриси планова о начину спровођења те „српске саставнице” балканске политике Централних сила, којима ће се средњоевропске монархије касније, током самог рата, често враћати. Професор Митровић пише о три варијанте тог плана: према првој варијанти, Србију је требало „уклонити” поделом између Аустроугарске и Бугарске, односно између Аустроугарске, Бугарске и Румуније; по другој, смањивањем Србије путем уступања њених делова Бугарској, односно Бугарској и Румунији, а касније и Албанији, док би остатак, лишен могућности да самостално опстане, требало да чини државу која би нужно тражила ослонац и заштиту моћне Аустроугарске; трећа варијанта подразумевала је анексију Србије, која би се могла спровести у оквиру решавања југословенског питања унутар монархије, о чему се у Бечу размишљало у контексту реформи државе на тријалистичком принципу. Међутим, анексији се одлучно успротивио угарски део монархије, јер се мађарско вођство бојало да ће повећањем броја словенског становништва бити створени услови за преуређење монархије, где би мађарска аристократија изгубила утицај и моћ коју је имала унутар дуалистички уређене државе. (А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 1981, стр. 429).

више од политичке завере; то је, како наглашава историчар Екмечић, било „стање духа” који су сви савременици очито примећивали.⁵

На другој страни, данашње предимензионирање Сарајевског атентата, као повода за избијање светског рата, па чак и настојање да се овај чин доведе у контекст узрока или разлога за отпочињање рата, не може се другачије тумачити него као део кампање, осмишљене у појединим центрима моћи, да се ревидира, превреднује улога Балкана, посебно Србије, у појединим кључним сегментима везаним за почетак овог рата. Из угла домаћих историчара Сарајевски атентат се може сврстати у догађаје који представљају „случајност историје”, они нису могли битно да утичу на појаве и процесе дугог трајања, као што су узроци и припреме за изазивање рата оваквих размера. Професор Екмечић пише како „светски ратови нису догађаји који би се рађали, или окончавали, малим поводима који се виде на површини и које је лако изложити греху да се прогласе узроцима тако великих универзалних ломова. Светски рат 1914–1918. не би био светски да је зависио од тога који је недовршени јужнословенски песник први потегао ороз. За светски рат су морали постојати и светски разлози. Време пред 1914. годину оптерећено је општим расположењем да би велики ратни обрачун донео више користи сваком европском друштву, него штете...”, коментарише Екмечић.⁶

И најпознатији аустријски војни историчар Манфред Раухенштајнер, аутор студије *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, Böhlau, Wien 2013. (*Први светски рат и крај Хабзбуршке монархије*), тврди да је Гаврило Принцип само случајно име у синергији Великог рата. Фердинанда је могао убити и неко други из „Младе Босне”, могао је у аутомобилу седети и неки други представник царевине, Поћорек, на пример. Раухенштајнер описује атмосферу збуњености и шока у монархији, при чему нису сви били подједнако збуњени и шокирани: Чеси су се радовали, Мађари ионако нису подносили „арогантног” Фердинанда, Хрвати још нису били сигурни да ли је то за њих добро или лоше, муслимани су и даље патили за турским царством тако да нису приметили да у међувремену пропада још једно.⁷

У том контексту, на хипотетичке упите да ли би до рата дошло да је Гаврило Принцип промашио аустроугарског престолонаследника, или да је српска влада прихватила све услове јулског ултиматума из 1914. године, историјска наука нуди реалан и на аргументима (документима) утемељен одговор: свакако, пронашао би се неки други повод за започињање рата који су Берлин и Беч планирали и припремали годинама. Цитираћемо поново професора Екмечића, који тврди да се, на основу истраживања грађе које је обавио у сарајевском Државном архиву, данас поуздано зна који би био други повод Првом светском рату, да Сарајевски атентат којим случајем није успео. Реч је о планирању и припремању побуне (устанка) Албанаца на јесен 1914, која је режирана из Беча, као Трећи балкански рат, или о ин-

⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, стр. 681.

Анексиона криза 1908. разбуктала је српски и југословенски национализам, у чему је предњачила омладина, а балкански ратови (1912–1913) направили су прекретницу у овом правцу. Омладинци у Сарајеву јавно су 1913. писали да је победом над Турском „Србија извршила часно и херојски један део српског уједињења. Она треба сада да се оснажи, подигне и окрепи јер је чекају још увек велики задаци”. Том приликом отворено се говорило да је на реду Босна (*Исто*).

⁶ Милорад Екмечић, „Истина о Сарајевском атентату”, *Нови Стандард*, 26. новембар 2013.

⁷ Интервју са Раухенштајнером, пренео *Нови Стандард*, 25. новембар 2013.

дукованом незадовољству Бугара, односно могућој војној реакцији српске државе на упаде качачких и комитских чета на њену територију, што би могло да буде искоришћено као повод за рат, о чему говоре и други историчари.

Сарајевски атентат је био само питање „згодног избора“ повода за отпочињање рата; он је плод, како пише Екмечић, „смесе система и случаја“⁸ и у том контексту тешко да би „промашај“ Гаврила Принципа значајно променио токове историје на глобалном плану. Да је само у питању повод који се у Бечу тражио за предузимање војне кампање „доказују“ и чињенице да је Србија била мета превентивног рата који је аустроугарски генералштаб више пута захтевао још од анексионе кризе 1908. године. Један од непобитних материјалних доказа за то је и писмо које је гувернер Босне и Херцеговине Оскар Поћорек послао аустројском министру финансија Леону Билинском 28. маја 1913, чији се препис чува у Архиву Србије (писмо је почетком јануара 2013. представљено српској јавности). Из њега се јасно виде намере и припреме монархије за рат, дакле 14 месеци пре него што је формално и отпочео. У аустроугарско-српским односима било је напретек кризних ситуација. Још се у време последњег Обреновића, династије која је важила за пријатеља Беча, у угарској радикалној штампи (1896. године) могу наћи претње о бомбардовању Београда са реке. Касније су се низале кризе, попут Царинског рата 1906–1911, у виду економског притиска, балканских ратова, када је Беч захтевао да се српска војска повуче са приморја и напусти опсаду Скадра, било је и пушкарања на граници између цариника и граничних трупа 1913. и 1914. године, уз бројне шпијунске афере.

Посебно од 1908. године у Бечу је била веома активна ратна струја, окупљена око начелника Генералштаба Конрада фон Хецендорфа, која је захтевала да се сви проблеми са Србима реше превентивним ратом. Могућност рата са Србијом била је присутна у сваком тренутку, али је за њега требало пронаћи – изговор.

⁸ За прво се побринула српска омладина у Босни, помогнута од српске обавештајне службе и вођства официрске завере „Уједињење или смрт“. Случају припада сијасет малих околности, полицијска траљавост и одбијање одговорних политичара да не изазову утисак народног незадовољства пред престолонаследников долазак, због чега нису предузимали одговарајуће обезбеђење. (М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, стр. 690-691). Намерно је одабран тренутак око поднева, на Видовдан, кад Срби иду у цркву на молитве поводом Косовске битке 1389. Енглески историчар Алан Тејлор, у својој књизи о борби за господство у Европи 1848-1918. (*The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*), тврди да би се исто десило кад би енглески краљ одлучио да посети Даблин у Ирској на ирски национални празник Светог Патрика. Случај је такође хтео да су се престолонаследникова отворена кола погрешно упутила у једну улицицу, па је шофер морао да их успорава, заустави и враћа назад. То је било довољно Гаврилу Принципу да успе у својој намери... Најбољу оцену политичке позадине Сарајевског атентата 1914. дао је један од учесника у њему: „То је било без икаква размишљања, као кад вода налети, без икакве суставности“ (Војислав Боггићевић, *Сарајевски атентат. Изворне стенографске биљешке са главне расправе против Гаврила принципа и другова*, стр. 200, саслушање Николe Форкапића).

„Иако се фактор помоћи у оружју од стране српских официра не сме игнорисати, сви судски процеси омладини између 1914. и 1917. су открили не једну организацију, него моћан покрет који стоји иза атентата. Поред главног процеса атентаторима у Сарајеву 1914, било је још шест других ђачких процеса. На њима је изведено 180 окривљених омладинаца, неки по два пута, а било је неколико пута више сведока и осумњичених који су пуштени пре коначне пресуде. Ти бројеви приказују један масован омладински покрет, на широј основи и знатно већој социјалној дубини него што се претпоставља. Цела је покрајина била испрлетена мрежом конспирација и ђачких завера. У тај осинак је дошао, као поручен, један монарх, самоуверен да се ту не треба да понаша као балкански политичар, него да издалека посматра како Балканци један другоме расецају лобање.“ (М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, стр. 690–691).

И аустријски војни историчар Манфред Раухенштајнер (иначе дугогодишњи директор Војног музеја у Бечу, где се још увек чува аутомобил у којем су убијени Франц Фердинанд и његова супруга Софија, њихова крвава одећа и други експонати везани за атентат) у поменутој књизи тврди да је Беч хтео рат и пре атентата. По њему, „права невоља за Беч настала би да је Београд, којим случајем, прихватио услове из ултиматума”. Начелник Генералштаба царске армије хтео је рат – „на сваки могући начин, свим могућим средствима требало је краљевски Београд довести у ситуацију да се сети шта су Обреновићи обећали на Берлинском конгресу 1878 (трговина: Босна за статус Србије као Краљевине), а Карађорђевићи од 1903. систематски газили”. Монархија је патила под „дефицитом рата”, тврди Раухенштајнер, објашњавајући овом формулом понашање Хецендорфа и осталих „јастребова” из војних и државних кругова тадашњег Беча.⁹ Отуда је Хецендорф користио сваку погодну прилику (анексиону кризу 1908; балканске ратове 1912–1913) да прети („Уосталом, сматрам да Србију треба напасти”) и позива у напад, али је тада у Бечу имао против себе престолонаследника Франца Фердинанда који, како тврди Раухенштајнер, није хтео рат и није подносио Хецендорфа, па га је у једном моменту чак и сменио са положаја у Генералштабу.¹⁰ Сматрало се да је једино Фердинанд био у стању да Хецендорфа држи далеко од Франца Јозефа и овог на тај начин поштеди ратнохушкачке политике аустријског генерала. Међутим, Фердинандово убиство у Сарајеву послужило је начелнику аустроугарског Генералштаба као добар повод за почетак „дуго намераваног рата” против Србије: „Трагедија у Сарајеву представља објаву рата Србије Аустроугарској”, а одговор се мора дати „само ратом”, претио је Конрад фон Хецендорф у јулу 1914. године.¹¹

Књигом *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. (Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914)*, која се појавила 2012. године, а 2013. је преведена на француски и немачки језик, британски историчар Кристофер Кларк, професор модерне европске историје на Универзитету у Кембриџу и стручњак за немачку историју, подигао је велику прашину у нашој јавности, између осталог, тврдњама да се после Сребренице (1995) о Србима не може писати као раније и да се мора поново преиспитати право биће њиховог националног покрета, у чему је налазио основе за разноврсне ревизије, па и оне везане за почетак Првог светског рата. Кларку се у домаћој научној јавности приписује намера да је желео да окриви Србију за избијање рата. За њега атентат у Сарајеву није био само изговор или *pretext*, већ и разлог за рат: „... Начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф зазива рат сваком приликом. Али политичка хемија у Бечу знатно се променила тек након Сарајевског атентата. Најмоћнији заговорник мира управо је Франц Фердинанд, а он не може више да говори јер је мртав. Мислим да је убиство имало дубоке и драматичне последице по аустријску елиту. Цар је био веома стар и знало се да ће Фердинанд ускоро наследити престо. Иако престолонаследник није био омиљен, он је предста-

⁹ Од аустро-пруског рата 1866, у коме је пруска војска однела победу, аустријска војна машинерија је „радила у празно”. Од те године Аустроугарска није ратовала, па се отуда период од 48 година (1866–1914) у њеном војничком жаргону називао „дефицитом у рату”.

¹⁰ *Нови Стандард*, 25. 11. 2013.

¹¹ Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, 1–5, Wien, 1925.

вљао будућност монархије, која у том тренутку има сијасет проблема. Аустријска штампа није ни мало претерала кад је известила да Принципови меци нису убили само мужа и жену, него потресли и хабзбуршку државну идеју. Атенатор је погодио у центар. И зато мислим да то убиство није само изговор, него и разлог за рат”¹².

Описујући период између атентата и почетка рата, Кларк покушава да разлоге за рат смести у један шири контекст; тврдећи да је Сарајево после атентата веома брзо заборављено, наводи извештај једног америчког дипломате упућено Вашингтону из Брисела, који се метафорички изразио како је „пре само неколико дана Србија била у главној улози”, али да је сада „нестала негде иза сцене”: „Атентат јесте покренуо кризу, али онда у игру ускачу разни други разлози. Половином јула британски министар спољних послова Едвард Греј јасно каже – нећемо ваљда у рат за српски рачун! За њега је то било гротескно. Британци не гаје симпатије према Србији, овдашња штампа у то време чак и расистички пише о Србима. Једноставно, сви прорачунавају ризик од рата и могућу добит, и сви се одлучују за рат”.

Негирајући оптужбе да је наведеном књигом желео да оптужи Србију за избијање рата, Кристофер Кларк открива своје „праве” намере, а то је „покушај да се одмакнемо од приче о кривици и потраге за кривцима. Треба да схватимо да је Европа 1914. била опасно место, а да та опасност није долазила само из једног или два центра, рецимо Беча и Берлина, него се крила свуда. На Балкану је постојала озбиљна регионална криза осликана у два балканска рата. Србија ту има своју улогу, али било би апсурдно и смешно Србију кривити за рат. У намери да прошире националну територију, ако треба и насилно и ратом, Срби нису поступали ништа другачије од Немаца и Италијана. Све су то Европљани знали и понашали су се европски за оно време”. Иза овог стоји јасна намера аутора да се немачка кривица за избијање Првог светског рата релативизује (иако тумачи да је немачка политика 1914. била „изузетно агресивна”, ризикујући општи рат) и одговорност подели између свих зараћених страна, између осталог и тенденциозним тумачењем догађаја који су претходили Првом светском рату, као што су балкански ратови. Они су, по њему, представљали озбиљну регионалну кризу у којој је Србија, слично Немачкој или Италији, настојала да прошири своју територију, „ако треба насилно и ратом”!¹³

*

У историјској науци непосредно по завршетку Првог светског рата постављало се питање одговорности за Сарајевски атентат 1914. и последице убиства аустроугарског престолонаследника. Прву систематизацију разних теорија о кривици за овај атентат поставио је француски историчар Пјер Ренувен 1928. године у књизи *Les Origines immédiates de la guerre (28 juin – 4 août 1914) – Непосредно порекло рата (28. јуни – 4. август 1914)*. Ренувен је писао о три завере (полицијској завери, мађарској завери и политичком злочину), у оквиру којих је историјска наука после њега решавала питање одговорности за убиство престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. и последице које ће потом уследити.

¹² Интервју Кристофера Кларка, *Deutsche Welle*, 14. новембар 2013.

¹³ Исто.

„Полицијска завера” се изводила из одређених оптужби које су се појавиле одмах након атентата на рачун генерала Поћорека, шефа Земаљске владе у Сарајеву, који је окривљен за недовољну полицијску заштиту престолонаследника. Генерал Поћорек је, као организатор те посете, наводно више полагао на њену политичку него безбедносну страну. Србији је требало послати упозорење да су планирани маневри, који су послужили као разлог Фердинандовог доласка у Сарајево, могућа претходница рата против ње.¹⁴ Британски војни аташе из Беча тим поводом је известио да се маневри 1914. одржавају под пуном ратном спремом и да представљају упозорење Србији да до рата заиста може доћи.

Поћорек се, као највећа оптужба, приписивала и лакомисленост у одбијању многих упозорења која је добијао да до атентата реално може доћи. Међутим, постоји и претпоставка да полиција из политичких разлога није у Сарајеву предузела све неопходне мере заштите, како се не би дао повод гласинама о широком незадовољству у народу. У децембру 1914. мађарски председник владе гроф Тиса оптуживаће Поћорека да је крив за смрт престолонаследника; на другој страни, грофа Тису су кривили да није дозволио већа финансијска средства за полицијску заштиту престолонаследника, јер није био склон његовим политичким реформама. Познато је да Мађари нису подржавали тријалистичку формулу о реорганизацији Хабзбуршке монархије, која је за њих била неповољнија од постојеће дуалне државе.

„Мађарска завера” се у историјској литератури проналазила у неспоразумима и растућим тензијама унутар саме Двојне монархије, које су биле очигледне не само када су у питању односи између бројних народа и покрајина у њој, већ првенствено око разних концепција о њеном преуређењу и даљем проширењу на исток према Солуну (као темељу балканске политике Беча), на једној, а нарастајућих амбиција мађарске политичке елите и мађарског племства, које је тежило јачању позиција Угарске у заједничкој држави, на другој страни. Историјско искуство указује да генезу мађарске политике треба пратити све до идеје о осамостаљењу, која се, пре свега, темељила на снажном демографском расту мађарског становништва у годинама пред почетак Првог светског рата.

У заједничкој држави, како је Аустро-Угарска била дефинисана Нагодбом из 1867. године, односи између Аустријанаца и Мађара око бројних питања постајали су све компликованији. Евидентно је неслагање и око питања којем делу монархије припада Босна и Херцеговина, која је у средњем веку добрим делом егзистирала у саставу Угарске краљевине. Беч је такође зазирао од могуће узајамне сарадње

¹⁴ Ови маневри су несумњиво имали одређену функцију у припремању евентуалног рата против Србије. Генералштаб хабзбуршке војске већ је заузео становиште да би одустајање од војне акције против Србије имало за последицу: „1) коначно губљење ранга велике силе; 2) доказ неспособности као савезника и 3) трајну угроженост југословенскихседа Монархије од стране ојачалих балканских држава”. Сам избор српског националног празника, Видовдана, и пролазак престолонаследникове поворке око поднева кроз центар града били су свима упадљиви, као намеравана демонстрација моћи, а с друге стране, да се докаже да је српски значај у Босни и Херцеговини далеко мањи него што се мисли, а оданост већине становништва монархији знатно већа. (А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, стр. 106).

„мађарске и јужнословенске стране”, која би била ван његове контроле. Описујући Мађарску која изгледа „као да ће почети да гори због унутрашњих атентата на државне и јавне достојанственике”, професор Екмечић тврди да је „атмосфера повећења у атентате била значајнија на мађарској него јужнословенској страни, али да се два биљна организма хране на невидљив начин заједничким подводним соковима”.¹⁵ У том контексту Екмечић полемиче и о сарадњи мађарских и српских масонских организација и њиховој могућој умешаности у Сарајевски атентат: „У Београд је дошао француски масон, као учитељ мачевања и француског језика. Атентаторима из Младе Босне је он прибавио револвер из белгијске фабрике којим је убијен у Сарајеву хабзбуршки престолонаследник. Сарадња са масонским средиштем у Паризу нуди више странпутица него исправних решења. Те тајне организације не откривају свој рад на површини, па су историчари склони да га прецењују”. У српској дипломатској грађи, тврди Екмечић, постоји документ „неког лица изван Министарства иностраних дела, да су у време анексије 1908. године представници мађарског масона тајно долазили у Београд и споразумевали се о заједничком наступу у односу на политику владе у Бечу (...) Ова блиска сарадња није јасна за време од 1909. до 1914. Каже се да је она престала у међувремену, али у сваком случају нема документа да су пред атентат српски и мађарски масони имали неки сусрет, који би водио до атентата у Сарајеву.”

„Мађарска теорија”, истиче Екмечић, иде на руку закључцима појединих историчара да је преко ових веза српска влада крива за атентат, а после српске владе и француска, са својим „концима до масонских средишта”: „Ово је време кад у српској омладини доминира љубав према Француској. Према Русији је она константна, али је на првом месту Скерлићев савет да је Русија аутократска, Немачка капларска, Аустроугарска клерикална и Британија плутократска. Остаје само Француска, као узор демократске државе који треба следити. Тај закон живота, како га је Скерлић називао, осећа се свуда у свим јавним и тајним порамма српског друштва. А ту почиње и црта иза које стоје историчари, да су преко српске и руске владе за избијање рата 1914. криве и остале силе Антанте...”¹⁶ Силе Антанте, наравно, нису водиле масони, већ интереси сваке чланице (Француске, Русије, Велике Британије), да се морају ујединити против све моћније и агресивније Немачке. Отуда оваква теза о наводној масонској завери пада пред много дубљим и озбиљнијим разлозима за конфронтирање међу европским силама.

За Пјера Ренувена (1928) „политички злочин” је представљао једну од три завере у оквиру којих је светска наука проналазила корене одговорности за атентат на хабзбуршког престолонаследника и избијање рата 1914. године. Политички злочин, по дефиницији, подразумева личну жртву зарад ослобођења сопственог народа и због тога није обичан злочин. Он се индивидуално кажњава, али у свим ослободилачким покретима атентатор се сматра националним херојем и као такав слави. Историјска наука је, тврди Екмечић, дала мандат националним и ослободилачким покретима да своје јунаке славе као хероје пале у подухвату тираноубиства, а „од

¹⁵ Милорад Екмечић, Одговорност за сарајевски атентат, *Фонд стратешке културе*, 5. 12. 2013.

¹⁶ Исто.

пепела данашњих дебата о Сарајевском атентату и одговорности за његове последице у рату, остаће само оно што спада у заверу 'политички злочин' Пјера Ренувена 1928.¹⁷

Иза убиства аустријског престолонаследника и његове супруге стајала је, пре свега, група српских националиста из Босне и Херцеговине („Млада Босна“); радило се о младим људима који још нису били пунолетни, а који су по политичким убеђењима били српски и југословенски револуционари, како се у литератури најчешће квалификују, „леве, анархистичке и анархистичко-комунистичке оријентације”. Непосредна, индивидуална акција (која је укључивала и насиље) представљала је основни метод њихове борбе. Појам револуције се по њима сводио на могућност појединачног ангажовања и давања личне жртве ради остварења виших циљева.¹⁸ У ондашњој Европи то није био никакав изузетак. Атентату у Сарајеву претходиле су десетине атентата у Италији, Мађарској, тајна друштва која су део европске стварности, то су национални револуционари. Професор Екмечић пише о омладини, о страху који постоји од те деце у европским престоницама. Ти млади људи нападали су се идејама Младе Италије, Мацинија, Гарибалдија. Читали су текстове руских анархиста и социјалиста. Знали су за начине којим су се њихови генерацијски другови у Европи разрачунавали с тиранима и тиранијом. То нису биле идеје рођене у Босни, већ идеје које су постојале, у исто време, у читавој Европи.¹⁹

*

Иако се „младобосанцима” приписује кључна улога у Сарајевском атентату, историјска наука је доказала да они у овом подухвату нису били сами. Ако се фокусирамо, пре свега, на њихове везе са „црнорукцима”, подршку и помоћ српске војнообавештајне службе, посебно њеног шефа пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и организације „Уједињење или смрт”, у случају Сарајевског атентата, из угла савремене историографије, ова питања још увек представљају велику енигму. Мало је поузданих извора који би са сигурношћу потврдили стварну меру њихове умешаности у

¹⁷ Исто.

¹⁸ Сви учесници у Сарајевском атентату истицали су на суђењу (које је отпочело 12. октобра 1914) да им је био циљ – **револуционарно уништење Аустроугарске монархије и ослобођење и уједињење Јужних Словена**. Наглашавали су да су желели, осим Франца Фердинанда, да убију и друге великодостојнике монархије, али је надвојвода био најмоћнији војни фактор у њој, а непријатељ Словена. Своју одлучност темељили су на револуционарним идејама за које су били спремни и живот да дају. **Кључни мотив** који је покренуо атентаторе да осмисле и изведу атентат, како је потврдио и један од бранилаца оптужених, било је **право на устанак** и тиме **право на убиство тиранина**. Рудолф Цистлер, један од адвоката одбране, тврдио је да оптужени нису извршили дело велеиздаје, с обзиром на државно-правни статус Босне и Херцеговине. Позивао се на одлуку Берлинског конгреса из 1878. по којој је Аустроугарска добила само мандат да окупира ову покрајину, док је анексија представљала узурпацију тог права и кршење одлуке Берлинског конгреса. Босна и Херцеговина није могла бити саставни део Аустроугарске монархије, јер је суверенитет над њом и даље имао султан, па се атентаторима није ни могла приписати намера њеног „отргнућа” из Монархије. Самим тим тај чин није представљао велеиздају и кажњиво дело (Наведено према: Милан Мијалковски, Душко Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, Београд, 2014, стр. 45–46).

¹⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, стр. 523–546.

помагању и охрабривању припадника „Младе Босне” или пак у самосталном организовању Сарајевског атентата.²⁰ Један од ретких докумената који о томе сведоче је

²⁰ Како су тврдили оснивачи тајне организације „Уједињење или смрт”, познатије као „Црна рука”, та организација је (1911) образована првенствено ради заграничне делатности, тј. револуционарног рада у српским земаљама које су се налазиле под туђинском влашћу, њиховог ослобођења и уједињења у јединствену државу. То је подразумевало деловање у две велике царевине – Отоманској и Аустроугарској. У прво време активност организације била је окренута углавном према Турској, што се поклапало и са правцем политике званичне Србије. У балканским ратовима црнорукци су се веома истакли, иако нису били на кључним командним положајима (сам Алис је рат провео у болесничкој постели). Храброст и способност које су показали донели су им велики углед по завршетку ових ратова. Нарочито су се истакли они који су се борили у четничким одредима и који су, својим познавањем терена и стеновиштва, помагали регуларној војсци. Многи од њих су изгинули, између осталих и председник Врховне Централне управе Илија Радивојевић Чича.

После ослобођења српских земаља које су биле под турском влашћу, тајна организација „Уједињење или смрт” обратила је пажњу на, до тада мало запостављене, српске крајеве под влашћу Хабзбурговаца. Они су у тој активности користили „Народну одбрану” (српска патриотска организација у Босни и Херцеговини, која је после анексије Босне и Херцеговине била принуђена да сведе свој рад на културну делатност), њене позиције и везе међу Србима у Аустроугарској, иако су били незадовољни њеним методама деловања. (Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд, 1992, стр. 585) Успели су да убаци своје људе у руководство те организације (пре свих капетана Милана Васића), али је никада нису ставили под своју контролу. Оваква камуфлажа црнорукаца довела је до тога да је у аустроугарском јулском ултиматуму Србији, за организовање Сарајевског атентата оптужена „Народна одбрана”, која са тим делом није имала никакве везе. Пуковник Алис (члан Централне управе организације „Уједињење или смрт”), као шеф српске војнообавештајне службе, организовао је мрежу агената у Аустроугарској на чијем је челу био Раде Малобабић, Србин из Хрватске. Алис је успео да на положаје пограничних официра убаци своје људе (Љубу Вуловића, Чедомира Поповића, Косту Тодоровића и др). Они су се бавили обавештајним радом, али су пребацивали и оружје и агитовали међу Србима с оне стране Дрине. Драгутин Димитријевић је био у вези и са неким угледним српским политичарима у Хабзбуршкој монархији, пре свега са др Срђаном Будисављевићем. (Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1953, стр. 251) Међу Алисовим агентима био је и Херцеговац Мустафа Голубић, четник Војислава Танкосића и будући совјетски обавештајцац.

Циљ ових активности била је припрема за револуцију, која је планирана у јужнословенским крајевима Аустроугарске. Међу Србима у Хабзбуршкој монархији, пре свега у Босни и Херцеговини, овакве идеје најлазиле су на велики одзив. Нарочито је борбено била расположена омладина. У то време у Европи су били актуелни револуционари, тајна друштва и атентати. У Далмацији и Босни и Херцеговини се по таквим узорима оснивају бројна тајна ђачка удружења, национално-револуционарног карактера. Најозбиљније и најбројније друштво било је „Млада Босна” (добила је име по Мацинијевој „Младој Италији”). Њени чланови, под утицајем руске револуционарне литературе коју су читали, закључили су да се до националног ослобођења може доћи само насилним путем. Атентат који је Богдан Жерајић, студент из Невесиња, извршио 1910. на земаљског поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, постао је пример за друге омладинце и они су у више наврата планирали убиства високих аустроугарских функционера. Путујући у Србију, која је за све њих, нарочито после балканских ратова, представљала идеал, они су наилазили на своје истомислџенике. Као припадници четничких одреда и добровољци у балканским ратовима ови младићи се сусрећу са члановима „Црне руке”, који су истицали револуционарну активност као прави пут ка ослобођењу и уједињењу Српства. Неки од најистакнутијих међу њима (Владимир Гађиновић, Данило Илић, Оскар Тартаља) били су годинама под утицајем и у вези са организацијом „Уједињење или смрт”. (В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, стр. 595–596) Група младобосанаца на школовању у Београду (Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Недељко Чабриновић) сазнали су почетком априла 1914. да се планира посета надвојводе Франца Фердинанда Сарајеву. Наводно, Чабриновић је добио из Босне писмо, адресовано на кафану „Златна моруна” у Београду где су најчешће свраћали ђаци из Босне и Херцеговине, у коме се налазио исечак из новина („Хрватског дневника” од 17. марта 1914) – вест о Фердинандовом доласку у Босну. То им је пружало прилику да своју мржњу према Аустроугарској искажу на најефектнији начин – убиством њеног престолонаследника. Да би дошли до неопходног оружја, обратили су се свом земљаци, бившем четнику Милану Цигановићу. Он их је повезао са војводом Војиславом Танкосићем, који је о намерама младића обавестио Алиса, а овај одобрио њихов план и пружио им сву неопходну помоћ. Младобосанци су били снабдеве-

тајни (поверљиви) рапорт који је Апис у писаној форми поднео Војном суду у Солуну 28. марта 1917. и у коме је „признао“ да је ангажовао Рада Малобабиха да организује атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву. Документ који садржи исповест пуковника Димитријевића о мотивима за атентат није ипак коришћен на суђењу, јер је његов подносилац 25. априла 1917. одустао од намере да исказ употреби за своју одбрану пред судом. Сматра се да су организатори Солунског процеса, из спољнополитичких разлога (како се не би нанела штета националним интересима Србије у рату који је био у току),²¹ утицали на ухапшене, нарочито на Димитријевића, мајора Вуловића, Рада Малобабиха и Мухамеда Мехмедбашића, да не говоре о свом заграничном (обавештајном) раду и спољним акцијама, апелујући на њихово родољубље и патриотску свест. Документ је широкој јавности постао доступан тек 1953. године, када је обновљен процес пред Врховним судом Србије, а особе које су 1917. биле осуђене на смрт и погубљене тада су рехабилитоване.

Аписов рапорт често се узима као поуздан доказ о кључној улози црнорукаца у Сарајевском атентату,²² међутим, многе чињенице у вези са атентатом и садржајем овог рапорта указују на то да је његов аутор само делимично саопштио истину, укључујући и могућност да га је тако срочио како би трајно затајио ко је иницирао и организовао атентат у Сарајеву. Треба нагласити да је Апис пре подношења рапорта два пута на суђењу негирао ангажованост у Сарајевском атентату, што доводи у сумњу истинитост онога што је трећи пут „добровољно“ саопштио у поверљивом рапорту. Осим тога, искази у рапорту, сматрају поједини аутори, у великом су несагласју са осталим релевантним чињеницама о атентату који је изведен у Сарајеву 28. јуна 1914.²³ Аписово наводно признање да је он организовао Сарајевски

ни пиштољима и бомбама, организована им је обука у гађању и илегалан прелазак преко границе. Све ове акције водио је Танкосић, који је био једини црнорукац са којим су атентатори контактирали. Он је организовао и њихову обуку у гађању револвером, а инструктор је био Драгиша М. Стојадиновић, у то време један од најбољих стрелаца у земљи и учесник у четничким акцијама 1905. и 1907. године. Крајем маја младобосанци су прешли Дрину и стигли у Сарајево, где је њихов колега – младобосанац Данило Илић организовао још неколико завереника – Мухамеда Мехмедбашића, Васу Чубриловића и др.

Поред ове верзије, по којој је идеја за атентат потекла од младобосанаца, а Аписови људи су пружили само логистичку подршку атентаторима, постоји још једна. По њој је у организовању атентата Апис одиграо кључну улогу. У сведочењу које је оставио у свом Поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну 28. марта 1917, Апис је тврдио да је лично он дошао на идеју да се убије Фердинанд. По њему, Раде Малобабих је пронашао Принципа и другове које је ангажовао да изврше атентат, за шта им је наводно исплатио и хонорар. Највероватније је да је Апис овде преувеличао своју улогу, у нади да ће му то спасити живот на суђењу. Постоји и тумачење да је преузимањем одговорности на себе Апис желео да спречи осуду Радета Малобабиха и Мухамеда Мехмедбашића, својих обавештајаца који су радили на територији Босне. За Малобабиха су српске власти 1914. сумњале да је аустроугарски шпијун и ухапсиле га. (Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955, стр. 556–560).

²¹ О околностима у којима је настао овај рапорт видети напомену 59.

²² У време припрема и извршења атентата пуковник Драгутин Димитријевић Апис био је шеф Обавештајног одсека српског Главног ђенералштаба, а истовремено тајно (без знања претпостављених), члан Врховне централне управе тајне организације „Уједињење или смрт“, познатије као „Црна рука“.

²³ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 214–215; Супротно Аписовој тврдњи да је он наложио Малобабиху (поверенику српске војнообавештајне службе) да организује атентат на Фердинанда у Сарајеву, аутори наведене студије указују на чињенице да су младобосанци-црнорукуци у Лозани иницирали атентат у Сарајеву, а одлуку су донели у Тулузу. Затим, део посредних припрема за атентат реализовали су црнорукуци у Београду, који су у ту сврху формирали посеб-

атентат, тврде М. Мијалковски и Д. Томић, нема никакву вредност, јер не постоји ниједна чињеница која би га поткрепила. Он се само надао да ће овим „признањем” извући живу главу.²⁴ Међутим, без поузданих доказа, утемељених на релевантним изворима, тешко је о томе доносити коначан суд.

Руски историчар А. Ј. Писарев писао је 1993. како су Аустроугари у време окупације Србије у Првом светском рату запленили документе Министарства спољних послова Краљевине Србије и све до почетка Другог светског рата су их објављивали у „стилизованој” и „обрађеној” верзији, са циљем да докажу умешаност Србије и Русије у убиство Франца Фердинанда.²⁵ Познато је, иначе, да су део грађе у време окупације (1916–1918) запленили Аустријанци у манастиру Љубостиња, где је у повлачењу српске војске 1915. била закопана архива, а део Бугари. У Београду су заплењене архиве Николе Пашића, Момчила Нинчића, Божидара Јанковића, Јована Скерлића, Милорада Павловића и других. Селекционирани документи су убрзо коришћени, најчешће ван контекста, за немачку Белу књигу (1919), судске процесе у Сарајеву и Бањалуци и прве радове српског дисидента Милоша Богљевића, који је између два рата живео у Немачкој. Југословенски посланик у Бечу Цинцар Марковић скренуо је пажњу, 30. јануара 1929, аустријском министру спољних послова на проблем са отуђивањем грађе из Србије, архива Босне и Херцеговине, као и црногорских архива и ургирао да се она врати, али без успеха.²⁶

О великој пљачки српских архива у време Првог и Другог светског рата, када су комплетни фондови из Архива Србије (током Другог светског рата) паковани у сандуке и вагонима пребацивани у Беч, писао је и др Војислав Јовановић Марамбо у књизи *Потрага за изгубљеном историјом*.²⁷ У оба случаја циљ је био исти – манипулисање документима и „доказивање” српске кривице за Велики рат. Први покушај да се помоћу фалсификованих докумената пребаца кривица на Србију и оправда евентуални „превентивни рат” против ње, према Јовановићу, датира још из периода анексионе кризе 1908. године.²⁸ Игром судбине др Јовановић је у својој књи-

---

ну тајну организацију „Смрт или живот”. Непосредни извршиоци атентата и њихови саучесници били су младобосанци који су били и чланови патриотског друштва „Народна одбрана”, неки, чланови тајне организације „Јединење или смрт”, а неки, чланови тајног друштва „Смрт или живот”. (Исто, стр. 201–215).

²⁴ Сматра се заправо да је ово признање од Аписа на превару изнуђено, како би се искористило као доказни материјал за његову ликвидацију, у време када су се (1917) између Антанте и Централних сила водили преговори о сепаратном миру. Види напомену бр. 59.

²⁵ А. Ј. Писарев, *Наша деца ће ходати Бечом...* – Сарајевско убиство 28. јуна 1914. и „Млада Босна”, *Родина*, 8-9/1993, стр. 16-22).

²⁶ Више о томе: Миле Бјелајац, Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавања 100. годишњице, *Токови историје*, Часопис Института за новију историју Србије, бр. 1/2013, стр. 33.

²⁷ Др Војислав Јовановић-Марамбо је био дипломата Краљевине Југославије, начелник архива МИП-а до 1950 године, професор књижевности Универзитета у Београду и научни саветник САНУ. Књига „Потрага за изгубљеном историјом”, која је написана да би се обелоданило избегавање Беча да врати опљачкану документацију, у чему су директно учествовали и бивши нацистички сарадници, била је 1958. припремљена за штампу, али се из непознатих разлога одустало од њеног објављивања. Превод рукописа на енглески језик је, како тврди њен приређивач Владимир Давидовић, нестало. Међутим, захваљујући академику Младену Лесковцу, Јовановићев рукопис на српском језику је спасен, да би тек 2010. године био објављен и брзо распродат, без икакве рекламе и помоћи од стране државе.

²⁸ Јовановић пише да су том приликом биле изнете тешке оптужбе против српске владе, на основу тобожњих српских службених докумената, за које се од аустријских судова накнадно утврдило да нису ништа друго, до најгрубљи фалсификат.

зи описао пут (од Београда до Беча) и Поћорековог писма аустроугарском министру финансија Леону фон Билинском из маја 1913. године, у коме је аустроугарски генерал и гувернер БиХ пожуривао припреме монархије за рат против Србије. Писмо је српска војска пронашла 1918. у згради бивше аустроугарске Земаљске владе у Сарајеву и донела га у Београд, да би оно, у поновљеној пљачки српских архива током Другог светског рата, коначно завршило у Бечу.

Јовановић открива да су међу првим окупаторским јединицама које су 1941. ушле у Србију били специјалисти за архиве, који су трагали за документима везаним за Први светски рат. У потрази за документима средства нису бирана. Др Голдингер, службеник бечког Рајхсархива, славodobитно је 1942. године извештавао свог шефа др Битнера да је откривено „обиље материјала“ из аустроугарских тајних архива бивше Земаљске владе за БиХ у Сарајеву. Голдингер нарочито истиче да се у њему налази „врло важан“ материјал из такозване приватне архиве заједничког министарства финансија из тог времена Леона фон Билинског, са својеручним писмима тадашњег „земаљског поглавара“ за БиХ „feldcaјg-majstera Oskara Potioreka“ и других, који датирају све до пред сам ултиматум Аустроугарске Србији јула 1914. године.²⁹ После Другог светског рата, упркос међународним уговорима и обавезама, као и после Првог светског рата, Беч је упорно избегавао да врати украдене архивалије. Тек је у периоду 1976–1989. посебна мешовита југословенско-аустријска комисија обавила 11 примопредаја докумената, чиме је само део грађе враћен у Београд. Рад је прекинут почетком деведесетих година, у време распада СФРЈ, и до данас није настављен.

У таквој ситуацији историчари су у истраживању позадине Сарајевског атентата били принуђени да се ослоне на разне теорије и тврдње „из друге руке“, иза којих су најчешће провејавале пропагандне потребе оног времена (пре свега, Немачке и Аустроугарске), али и лични односи, па и међусобне омразе, посебно када је српска страна у питању. Неке од тих „теорија“ односе се, између осталог, и на наводну умешаност званичне Русије у Сарајевски атентат.³⁰ О Русима као виновницима атентата писали су између два светска рата, међу осталима, и српски дисидент Милош Богићевић³¹ у књигама *Процес (Le Procès de Salonique, Paris, 1927)*; *луковник Драгутин Димитријевић Апис (Le Colonel Dragoutine Dimitriévitch Apis, Paris, 1928)* и совјетски историчари М. Н. Покровски и Н. П. Полетика у часописима *Пролетерска револуција* и *Историк-марксист* (1929). Покровски и Полетика су тврдили „да постоје јаки разлози за сумњу да је неколико представника руске владе,

²⁹ *Новости*, 18. јануар 2014.

³⁰ Миле Бјелајац, Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице, стр. 28–32.

³¹ Др Милош Богићевић је 1915. године напустио српску дипломатску службу (био је отправник послова од 1907. до 1914) и, одлазећи најпре за Швајцарску, а потом за Немачку, највероватније је са собом понео грађу српске владе коју је скупљао док се налазио на функцији. Противник Пашићев из личних разлога, овим чином је издао своју земљу и ставио се у службу Немачке, у којој је боравио све до смрти 1938. године. О Богићевићу је писао и Милош Црњански када се, као аташе за штампу у посланству Краљевине Југославије у Берлину, сусрео са његовим деловањем (*Исто*, стр. 36–37). За Црњанског је Богићевић био немачки агент, јер су у његовим књигама немачка дипломатија и штампа имале драгоцену помоћ како би „кривицу за рат пребациле на Србију и српски народ“ (*Исто*; Милош Црњански, *Ембахаде*, I–III, књига прва, Нолит, Београд, 1983, стр. 89–90).

Хартвиг и Артамонов поуздано, а Сазонов и Генералштаб вероватно”, знало за припрему атентата. Полетика је у сличном тону о томе писао и у књизи *Сарајевско убиство* (1930), наводећи да је атентат био „организован под покровитељством српске обавештајне службе, а по налогу Русије”.³² Међутим, сам генерал Виктор Артамонов је после рата ово негирао као измишљотину наводећи да је за Русију, као и за Србију, то била несрећа јер ниједна од њих, након искушења претходних година, није била спремна за нове ратне напоре.³³

О Сарајевском атентату и Гаврилу Принципу написано је на хиљаде страница, али ни на једно од суштинских питања нема поузданих одговора. И после сто година од Првог светског рата недоступне су архиве савезничких тајних служби и аустроугарске војнообавештајне службе Евиденц-бироа, која је имала разгранату мрежу и огроман број агената у Србији и на читавом Балкану. Ко су, заправо, иницијатори и организатори атентата и ко све стоји иза убиства аустроугарског престолонаследника? О томе постоје разне верзије, које се крећу од оптужби на рачун немачког Генералштаба (верзија која се данас у литератури одбацује због недостатка доказа) и пангерманских (антихабзбуршких) кругова у самој Немачкој, затим царске Русије (руске владе, тајних служби и Генералштаба), Мађарске (председника владе Иштвана Тисе), Француске и Британије (масона, тајне полиције), до званичне Србије (српске владе и регента Александра), српске војнообавештајне службе, моћне официрске организације „Уједињење или смрт”, њеног неформалног вође Драгутина Димитријевића Аписа³⁴ и, свакако, „младобосанаца”.

Када је реч о Апису, чак ни аустријски извори не повезују га директно са атентатом. Балкан је иначе у то време био подручје на коме су обавештајне службе великих сила усавршавале методе своје делатности. Све док се у потпуности не открију њихови тајни архиви, док аустроугарска страна, пре свега, не учини доступним документа о обавештајном раду Евиденц-бироа против Србије у периоду од анексионе кризе до краја Првог светског рата, Сарајевски атентат 1914, сагласни су историчари, неће бити у потпуности истражен. Доказано је, тврди М. Екмечић, да је аустријска обавештајна служба била упозната са завером „црнорукаца” који су

³² О томе опширније: М. Бјелајац, *Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 29–30.

Објашњавајући одакле се у делу историјске науке, а аустријској у целини, заговара теза о одговорности српске и руске владе за избијање рата 1914, професор Екмечић тумачи да је та оптужба пренета из кампање коју су бечке новине пре избијања рата и атентата водиле против Русије. И он се позива на руског историчара Полетику (*Сарајевско убиство*, Лењинград, 1930) који је, поред руске, оптужио и српску владу за атентат. Пре њега је водећи руски историчар тога времена Покровски објавио на немачком језику (Берлин, 1925) да руски историјски извори упућују на закључак да је само пуковник Апис у име српских завереничких официра давао такав савет. Државни секретар Немачке Јагов изјавио је британском посланику у Берлину, само пар дана пре почетка рата, да је Аустроугарска решена да објави рат Србији и да јој то не треба онемогућити. Он изричито наводи да српска влада није умешана у атентат, али сноси делимичну одговорност, јер није зауздала српску радикалну штампу... (М. Екмечић, *Одговорност за сарајевски атентат, Фонд стратешке културе*, 5. 12. 2013).

³³ V. Artamonov, „Erinnerungen an meine Militärattachezeit in Belgrad”, *Berliner Monatshefte*, 7–8, 1938. (наведено код: Велибор Буха, Србија у немачком и аустријском тумачењу кривике за Први светски рат 1919–1941, магистарски рад, Београд, 2010, стр. 87, нап. 231).

³⁴ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, књига II, Београд, 1978, стр. 21.

1903. убили српски краљевски пар; њени представници у Београду и Земуну знали су унапред да се убиство спрема, али о томе нису никога обавестили. Зашто? Исти официри које ће Беч 1914. године оптуживати да стоје иза Сарајевског атентата стајали су иза овог београдског убиства 1903. године. „Немогуће је да наука”, коментарише Екмечић, „не уврсти ову чињеницу међу оне факторе који су из 'историјске дубине' припремили Сарајевски атентат 1914. године.”³⁵

Аустроугарска је имала веома организовану обавештајну службу у српској престоници. Била је у ситуацији да открије чак и виталне тајне српске владе и њених органа. Њени агенти су прибављали обавештајне податке на основу увида у многе документе српског Министарства спољних послова, који су им били доступни захваљујући поверљивим људима у овом министарству или кроз непосредан контакт са српским политичарима и јавним радницима. Шпијуна је било свуда,³⁶ на двору, у војсци, откривени досијеи Евиденц-бироа о српским официрима показују да су Аустроугари имали доушнике и у врху српске војске.³⁷ Из садржаја извештаја агентуре аустроугарске обавештајне службе у Београду непосредно пре и после Мајског преврата евидентно је да је она била у току о завери која је имала за циљ да се убије српски краљевски пар. Треба напоменути да је 1901/1902. године, посредством својих људи у окружењу краља Александра Обреновића, та служба сазнала да се он окреће против Аустроугарске и приближава Русији и да се с Бугарском и Грчком договара о наступу против Турске. Тешко је одгонетнути шта је Аустроугарска очекивала од Мајског преврата у Србији, али је индикативна сугестија њеног агента који је био у току ових збивања: „Кад би дошао у Србију паметан владар, Србија је златна руда, која би могла учинити много чуда”.³⁸ С Петром I Карађорђевићем у двор су дошли и његови саветници, међу којима је било агената Евиденц-бироа. Један од њих, Живојин Балугџић, према писању М. Мијалковског, био је краљев стари пријатељ и лични секретар.

Поједини аутори који се баве Сарајевским атентатом из угла шпијунско-субверзивне делатности, с правом се питају како се могло догодити да је аустроугарска обавештајна компонента (намерно, промишљено, или случајно) била неопрезна у откривању и третирању чињеница везаних за атентат у Сарајеву?³⁹ Бечки шпијуни су посебно били присутни у кафани „Златна моруна” у Београду, где су се окупљали младобосанци, међу њима и будући сарајевски атентатори, као и бивше комите пореклом из Босне и Херцеговине. Агентима Евиденц-бироа у Србији нису могли промаћи главни извођачи планираног атентата у Сарајеву, Недељко Чабриновић, Гаврило Принцип и Трифко

³⁵ М. Екмечић, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985, стр. 215.

³⁶ Посебно је био опасан бечки агент Ђорђе Настић, који је био међу младобосанцима у Сарајеву, инфилтрирао се међу студенте Београдског универзитета и представљао као револуционар, попут младобосанаца, проповедајући тероризам. Црногорске студенте, незадовољне политиком кнеза Николе, наоружао је бомбама за атентат, а онда кнезу најавио њихов долазак рекавши да их шаљу српске власти. У Будимпешти 1908. он је издао брошуру у којој се представља као бивши члан „југословенских револуционара с Теразија, који припремају општу револуцију која ће почети у Босни и Херцеговини и Хрватској” (М. Мијалковски, *Новости*, 8. 3. 2014).

³⁷ Исто.

³⁸ Милорад Екмечић, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903, стр. 214; М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 137–138.

³⁹ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 54.

Грабеж, јер су били регистровани као „сумњиве и опасне особе”, па су њихово кретање и окупљање, посебно у поменутој кафани, помно регистровани.⁴⁰

Каква је улога аустроугарске званичне политике, њене тајне дипломатије и обавештајних служби око атентата, да ли се и у којој мери о њој у овом контексту може говорити, питање је о коме се до сада недовољно расправљало у историографији. Оно се с правом и све интензивније намеће, поготово ако се зна да је атентат у Сарајеву био само један од сегмената у вишегодишњем шпијунском рату који се водио између обавештајних служби многих земаља, посебно између аустроугарске и српске обавештајне службе. Руководени субјективном проценом, аустроугарски обавештајци, за које се претпоставља да су могли знати за планирање и припрему атентата, својим „нечињем”, односно непредузимањем неопходних корака да се он предупреди тежили су прибављању ваљаног аргумента који ће острашћеним поборницима рата против Србије у Хабзбуршкој монархији омогућити покретање војне кампање у циљу дефинитивног уништења тог Пијемонта уједињења свих Срба и осталих Јужних Словена.⁴¹ С друге стране, српски обавештајци су убиство Фердинанда повезивали са

⁴⁰ Отуда ауторима наведене студије делује сумњиво како није идентификован пошиљалац писма које је из Босне (са поште у Зеници) упућено особи познатој аустроугарској полицији (Чабриновићу) и адресовано на „Златну моруну” у Београду? У писму се налазило обавештење о Фердинандовом доласку у Босну. Да ли су аустроугарски обавештајци знали за то писмо и какву информацију оно садржи? Ако су знали, зашто су дозволили да она буде прослеђена до примаоца и да код Принципа и Чабриновића побуди идеју о атентату на аустријског престолонаследника? Да ли је то намерно урађено? Овде се отвара неколико дилема, међу којима је кључна следећа: Да ли је Принцип договорио атентат са Чабриновићем на основу сопствене одлуке, или по нечијој сугестији? То је остала тајна до данашњих дана. Ако његова одлука није самостална, поставља се питање, ко иза ње стоји? Аустроугарски ултиматум Србији од 23. јула 1914. идентификује Србију као инспиратора и организатора атентата у Сарајеву и ту оптужбу монархија је искористила као аргумент да јој објави рат. Уосталом, утврђено је да је главни организатор атентата био Данило Илић, а иза њега није стајала Србија. Намера да се Србији тенденциозно припише кривица за Фердинандову смрт, објашњава и занемаривање сазнања да је Принцип за време боравка у Сарајеву, „у јануару 1914, преко младобосанаца који су живели у Швајцарској и Француској био обавештен да треба да учествује у атентату”. (Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Књига I, Просвета, Београд, 1978, стр. 374–375). Та компонента је у истрази атентата запостављена, док се Беч определио да искористи „сумњичаве” везе које су Принцип, Чабриновић и Грабеж имали са појединим комитама на територији Србије и оптужи је да стоји иза убиства надвојводе Франца Фердинанда. Колико су те комите (међу којима су идентификовани Ђулага Буковац, муслиман из Љубушког и Ђуро Шарац из Босне) могле утицати на Принципа у вези са доношењем одлике о атентату? Принцип је у истрази био категоричан да на њега није нико утицао у вези са том одлуком. Накнадно је признао да је са атентатом упознао Буковца, коме је изложио проблем са набавком оружја, а он га је повезао са Миланом Цигановићем. Цигановић их је упутио на мајора Танкосића, од кога су атентатори добили оружје – четири револвера и шест бомби, да би потом наставили са припремама за извођење атентата. Уз помоћ и инструкције Цигановића обучили су се да рукују оружјем, набавили новац за пут од Београда до Сарајева и израдили план како да са оружјем, неприметно пређу српско-аустроугарску границу. (М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 54–58).

⁴¹ На основу одговарајућих извора о деловању аустријских шпијуна у Србији, које су консултовали, Милан Мијалковски и Душан Томић тврде да је аустроугарска обавештајна служба располагала „респектабилним” фондом информација, посредно и непосредно повезаних са атентатом на Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914, које су, претпоставља се, биле доступне и хабзбуршкој политичкој елити. Стога, велика је непознаница зашто аустроугарске власти нису адекватно користиле расположива сазнања да спрече атентат, с једне стране, и кад се атентат догодио, да допринесу утврђивању истине, с друге стране. Међу бројним претпоставкама у вези с наведеним, ови аутори сматрају највероватнијом следећу: спектакуларан трагичан догађај какав је био атентат у Сарајеву, представљао је повољан моменат (ванред-

отклањањем опасности од војне агресије Аустроугарске на Србију, као и препреке српском и југословенском уједињењу. На тај начин, тврде поједини аутори, конспиративно чињење и нечињење аустроугарских и српских обавештајаца резултирало је атентатом у Сарајеву и убиством надвојводе Фердинанда.⁴²

Спорења историчара око тога ко је све стајао иза атентатора и који су били мотиви за убиство Фердинанда често су у прошлости имала и политичку позадину, јер је доказана кривица за атентат повлачила и одговорност за избијање рата. Познато је да је полиција предузела врло слабе мере обезбеђења у Сарајеву, иако је знала да је оно препуно непријатеља династије, који су нарочито били огорчени што надвојвода долази на највећи српски празник. Из тога се често закључује да је Фердинанд намерно препуштен својој судбини, јер је био омражен у високим круговима монархије, па и на самом двору.

За заверу против Фердинанда, додуше на основу претпоставки, оптуживани су и масони, мађарске званичне структуре, енглеска и француска тајна служба, али о њима нема валидних доказа. Чак се и Апис, такође без доказа, оптужује да је Сарајевски атентат организовао у договору са пангерманским круговима у Немачкој. Апис је, иначе, био означаван као германофил, током рата он и његова организација сумњичени су од српске владе да одржавају везе са немачким агентима и официрима.⁴³ Чињеница је да је Апис у три наврата боравио у Немачкој, као и да је *Пијемонт* (гласило „Црне руке“) често истицао и хвалио пруски милитаризам и немачку чврсту унутрашњу политику.

Тезе о одговорности за атентат званичне Србије и Русије ослањају се, углавном, на аргументацију да је Франц Фердинанд био једини који је могао да спасе Хабзбуршку монархију од распада и то својом подршком идеји тријализма, тј. стварања треће, јужнословенске јединице. То би, наводно, решило национално питање које је разједало државу, а истовремено биле би развејане и панславистичке идеје и „велико-српске“ тежње Београда. За тврдњу да је Русија (односно, поједини њени кругови и личности, које смо поменули) била умешана у организовање Сарајевског атентата ипак не постоје поуздани докази. У време Солунског процеса 1917. Апис је одлучно негирао да му је помоћ пружио руски војни аташе у Београду пуковник Виктор Артамонов, који се, иначе, у време атентата налазио на лечењу у Швајцарској.⁴⁴ Додуше, у свом поверљивом рапорту 1917. Апис се дотиче сарадње са руским војним аташем, али децидирано наводи да је та сарадња била искључиво у функцији обавештајног рада и узајамне помоћи, а не по питању организовања атентата.⁴⁵ Професор Ек-

---

ну прилику) за екстремни део хабзбуршке политичке елите да своју акумулирану агресорску нестрпљивост у периоду после 1903. године испољи у остваривању животног циља („заштита монархије је могућа само обрачуном са Србијом“), јер се руководила проценом да, изнурена у два балканска рата, Србија није способна да брани своју политичку независност. (*Исто*, стр. 286).

⁴² *Исто*, стр. 176.

⁴³ Дејвид Мекензи, *Алис*, Горњи Милановац, 1996, стр. 155.

⁴⁴ Ни у мемоарима Василија Штрандмана (2009), некадашњег првог секретара руског посланства у Београду, а потом отправника послова после Хартвигове смрти у јулу 1914, ни у документима из тог времена које је Штрандман представио у својим мемоарима, нема информација о уделу пуковника Артамонова у атентату. Из њих, напротив, сазнајемо да се пуковник у то време налазио на двомесечном одмору у Швајцарској и на Јадрану, а да га посланик Хартвиг није пожуривао да се врати на дужност после атентата (Василиј Штрандман, *Балканске усломене*, књига I, део 1–2, Жагор, Београд, 2009, стр. 244, 250–251, 334).

⁴⁵ Руски историчар Ј. В. Вишњаков објавио је 1999. у руском војноисторијском часопису нова документа о везама царске владе са српском официрском завером „Уједињење или смрт“. У једном од њих је војни ата-

мечић у својој студији *Стварање Југославије 1790–1918*. наглашава континуирану и „невидљиву везу” официрске групе окупљене око „Црне руке” и руске политике још од мајског преврата 1903, која је, по њему, много значајнија од сукоба између српске владе и ове тајне завереничке групе, о чему извештава Артамонов у документима које је 1999. објавио руски историчар Ј. В. Вишњаков.⁴⁶

Међутим, веза између организације „Уједињење или смрт” и пуковника Драгути-на Димитријевића Аписа са незваничном Русијом и руском обавештајном службом у историографији није до краја расветљена. Поуздано се зна да је Апис од лета 1913, када је постао шеф Обавештајног одељења српског Главног Ђенералштаба, одржавао редован контекст с руским војним аташеом у Београду, пуковником Артамоновим и његовим помоћником, капетаном Верховским. Они су размењивали обавештајне информације о аустроугарској војсци, односно Апис је Артамонову давао поверљиве информације које је добијао од својих агената у Аустроугарској, а Артамонов Апису поверљиве информације о Аустроугарској и финансијску помоћ за функционисање Аписове агентурне мреже у суседној монархији.⁴⁷

Остају, ипак, недовољно јасни мотиви пуковника Аписа да се ангажује у организовању Сарајевског атентата. По свему судећи, он није очекивао да ће убиство Фердинанда изазвати рат. Аустријски престолонаследник је у то време у јавности важио за вођу „ратне струје” у Бечу, па је Апис вероватно мислио да ће његовим уклањањем уклонити и ратну опасност од Србије.⁴⁸ Могуће је да се прибојавао и

ше В. А. Артамонов известио да је за формирање Црне руке најпре сазнао из новина. Циљ официра је био да формирају партију. Тајну организацију створио је пуковник Д. Д. Апис са намером да се супротставља српској владајућој Радикалној партији. Кад је председник те организације дошао руском војном аташеу, тражећи руску званичну подршку, био је наводно одмах одбијен. Значајан је и извештај Артамонова од 17. јануара 1912, где има више појединости о српској официрској завери и њеним циљевима. У њему се каже да су у прво време тој организацији давали подршку принц регент (Александар), митрополит Српске цркве и неки чланови владе, али су одустали када су чули да организација не сарађује са Русијом. (Наведено према: М. Екмечић, Одговорност за сарајевски атентат, *Фонд стратешке културе*, 5. 12. 2013).

⁴⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књига 2, стр. 776.

М. Екмечић пише да „од 1903. постоји трајни сукоб између српске владе и ове тајне завереничке групе и да никада није скинут са дневног реда. То је уско везано за политички нерешено питање учешћа ових официра у убиству српског краљевског пара 1903. и аустријског престолонаследника 1914. године. Далеко значајнија од тога је невидљива веза руске политике и ове официрске групе. Смена династија на српском престолу увек је била метод руског одлучивања правца српске будућности. Након 1903. присталице ривалске династије у Србији више не постоје и династију почиње да замењује тајно организована завера у војном и државном врху. Она је од 1903. остала држава у држави.” (*Исто*).

⁴⁷ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпљунских битака*, стр. 281–282.

⁴⁸ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, стр. 630.

У свом поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну Апис је у марту 1917. о томе писао: „Осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама мислио сам, да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и струја, којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабиха да приликом заказаног доласка Фердинандовог у Сарајево да организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно, тек онда када ми је Артамонов дао уверење, да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне. Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат... Малобабих је извршио мој налог, организовао и извршио атентат. Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабиха плаћао. Неке од њихових признаница налазе се у руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од г. Артамонова, јер Главни Ђенералштаб није имао још кредита за овај увећани рад.” (Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955, стр. 556, 557, 559, 560).

Фердинандове концепције тријализма која би ојачала Аустроугарску и оклонила незадовољство и спремност на револуцију међу Јужним Словенима. Постоје и гледишта да се Апис бојао да маневри аустроугарске војске у Босни, којима је Фердинанд присуствовао, представљају камуфлажу за концентрацију трупа за напад на Србију, што је он мислио да ће спречити атентатом у Сарајеву.⁴⁹ Неубедљиво делује Аписова тврдња из поверљивог рапорта да се на предузимање атентата дефинитивно одлучио тек када му је Артамонов дао уверење да ће Русија узети Србију у заштиту уколико буде нападнута од Аустроугарске. Њему је свакако морало бити јасно да, чак и да је Артамонов нудио било какве гаранције, оне немају потребну тежину, јер њих суверене државе званично (тајно или јавно) регулишу једино путем уговора на највишем нивоу.

О наводној Артамоновој подршци атентату писао је и Виктор Серж на основу информација које је добио од Божина Симића. Када је Апис обавестио руског аташеа о припремама за атентат, неколико дана касније, овај му је одговорио: „Само напред! Ако будете нападнути, нећете бити сами”. Обећање је дато наводно на основу инструкција које је руски пуковник добио од својих претпостављених.⁵⁰ И пољски писац Тридар-Барзански је тврдио да је атентат припремљен са подршком руског војног аташеа у Београду: „Капетан Верховски, који је био помоћник војног аташеа и доцније министар војни у влади Керенског, млад човек кога сам годинама врло добро познавао као и целу његову фамилију, рекао ми је сасвим искрено истину о пореклу, припремама и извршењу завере”.⁵¹

⁴⁹ Као начелник Обавештајног одељења српског Генералштаба, Апис је по природи своје службе морао пажљиво да прати сва обавештења о намерама Аустроугарске према Србији. А она су, између осталог, сугерисала да званична Аустрија има озбиљну намеру и спрема се да нападне Србију, тражећи ма какав претекст за рат, будући да је Србија у то време била најслабија. Најава да ће се у Босни одржати велики маневри, како пише пуковник Чеда Поповић (Ч. Поповић, „Сарајевски атентат и организација „Уједињење или смрт””, *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 8, 26. јули 1932, стр. 407–408), као и најава да ће њима руководити сам надвојвода Фердинанд, озбиљно је узбудила Аписа, док је омладина у Босни, с друге стране, доживела то као врхунску провокацију. У својим белешкама поводом сусрета који је имао са Аписом 1915, Поповић бележи изјаву пуковника Димитријевића: „Био сам убеђен да је пројектовани маневар у Босни претекст за упад Аустрије у Србију, на челу са главнокомандујућим аустријске војске, престолонаследником Францом Фердинандом. И ја сам у души страховао од тог... Каква је била наша војничка ситуација, то ти је било познато: могли су пустити само једну-две коњичке дивизије у Србију, па не би имао ко да их заустави. Док би наше трупе пристигле из јужних крајева, Србија би била прегажена. Цео свет, па и сами ми нашли би се пред свршеним чином. И зато када је код мене дошао једнога дана у канцеларију Танкосић и рекао 'Има неких младића Босанаца, досадише ми молећи да им допустим да оду у Босну – хоћу ли да их пустим?' – ја сам, доиста, тога тренутка, не размишљајући даље, казао: 'Па, пусти их!' Танкосић ми је тада рекао, да ти младићи, по договору са друговима, из Босне, хоће да покушају нешто против Фердинанда. Право да ти кажем, тога сам тренутка помислио, да је немогуће да такав атентат успе, и да можда неће доћи до њега. Претпостављао сам да ће Аустријски Престолонаследник бити тако чуван и осигуран да му се не може ништа догодити. У сваком случају, нисам могао претпоставити ни у сну да такав атентат може бити поводом за рат против Србије... Ипак, када сам после неког времена, размислио мало више о тој ствари, решио сам да покушам да се пребачени младићи врате, и да се на сваки начин спречи атентат. Било је доцкан. Атентатори, као ова двојица што су отишли из Србије, тако и они који су се затекли у Сарајеву, нису хтели да чују за то.” (*Исто*).

⁵⁰ Victor Serge, *La vérité sur L'attentat de Sarajevo*, Clarte, Paris, Mai 1925.

⁵¹ Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Музеј града Сарајева, Сарајево, 1964, стр. 163.

Важне податке о Аписовим мотивима за атентат у Сарајеву оставио је и пуковник Анто Антић (Аписов пријатељ): „...У Конопишту су се (14. јуна 1914 – прим. М.З.) састали Виљем и Фердинанд. Артамонов, руски аташе, рекао му је (Апису – прим. М.З.) да су ова двојица разговарали о заузимању Србије, и да је то требало да буде приликом маневра у Босни. Русија још није спремна за рат. Она ће то бити тек 1916. године, па зато не би требало изазивати Аустрију дотле. Међутим, Малобабић, главни Аписов агент за Аустрију, дође и рекне Апису да се у официрским круговима Аустрије говори о скором одласку у Србију. Апис је закључио да ће ово бити тачно и зато је хтео да то предупреди на тај начин што ће Фердинанд бити убијен. Апис је известио о томе Путника, а овај Пашића. Али Пашић није то схватио озбиљно. Путник је и по други пут известио Пашића, али је овај прелазио преко тога. Онда је Апис предузео кораке за убиство Фердинанда, кријући то од владе, и верујући не само да то неће изазвати рат, већ да ће Аустрију и уплашити. Толико ми је о томе Апис рекао”.⁵²

Ипак, М. Мијалковски и Д. Томић, аутори студије о Гаврилу Принципу, као енигми српско-аустријских шпијунских битака, Антићево казивање сматрају неуверљивим. Наиме, под претпоставком да је војвода Радомир Путник био упознат са припремама за атентат на Фердинанда засигурно не би ишао на лечење у аустријску бању, где га је рат затекао. Искључују могућност да је и Пашић био упознат са планираним атентатом на Фердинанда, будући да је његова ангажованост након почетних оперативних сазнања Министарства унутрашњих дела Србије о атентату, била у правцу његовог спречавања. Осим тога, Пашић је почетком 1914. године боравио у Петрограду, где је добио информацију да Русија још није била спремна за рат, односно сазнао је „како Русија настоји да избегне сваку ратну компликацију, и како неће бити спремна бар још за две-три године”.⁵³ На прочиту неспремности Русије за рат 1914, а тиме и наведено симптоматично уверавање Артомонова Апису, указује и записник са седнице руске владе од 24. јула 1914, када Русија још није била одлучила да ли ће бранити Србију. На тој седници одлучено је да се изврши мобилизација руских војних округа према Аустроугарској, као акт упозорења Хабзбуршкој монархији да не напада Србију. Међутим, током расправе о томе какав савет Русија може дати Србији, у вези са њеним одговором на аустроугарски ултиматум, влада је уважила предлог руског министра спољних послова Сазонова: „У случају да ситуација Србије постане таква да се она не може бранити од евентуалног напада Аустроугарске, саветовати српској влади да српске трупе не дају отпор никаквој оружаном пенетрацији, а да се у исти мах изда декларација да се Србија предаје пред вишом силом и да жели да своју судбину преда у руке великих сила”.⁵⁴

Коначно, и сам Артамонов је тврдио да није имао инструкције из Петрограда, нити је на своју руку предузимао активности у вези са атентатом на Фердинанда у

⁵² Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, Жагор, Београд, 2006, стр. 205.

⁵³ Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 284.

⁵⁴ XI, Записници руске владе вођени у лето 1914; у: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, књига II, Београд, 1978, стр. 135.

Сарајеву.⁵⁵ Он је у часопису *Berliner Monatshefte* за јули-август 1938. објавио да није имао никакво учешће у атентату, као и да Русија 1914. није желела рат. Доказивао је да у доба атентата није ни био у Београду, међутим није објаснио зашто је 19. јуна, пред сам почетак аустроугарских војних маневара у Босни, којима командује надвојвода Франц Фердинанд, напустио своју дужност и отпутовао у Швајцарску на одсуство, са кога се вратио тек на дан објаве рата Србији 28. јула 1914. године. Симптоматично је и то да је руски војни аташе у Србији отишао на одсуство у тренутку када су почели велики војни маневри Аустроугарске у Босни, будући да је његов најважнији задатак био да прибавља обавештајне информације о оружаном сили моћног српског суседа. Како маневри једне војске представљају највишу проверу њену способности, они дају велику могућност обавештајцима да сазнају многе тајне о томе.⁵⁶

Постоји још једна, додуше недовољно уверљива верзија око Аписовог ангажовања у Сарајевском атентату: како је прилично аматерски припреман, неки су чак Аписову мотивацију стављали у контекст сукоба између његових људи и радикала, који је у то време у Србији био у пуном јеку. Наиме, Апис је могао очекивати да ће атентатори бити откривени, а њихове везе са Србијом требало је да доведу до компромитовања и пада Пашићеве владе.⁵⁷ По неким подацима, Апис се из одређених разлога предомислио и покушао да заустави атентаторе, али је већ било касно, или они нису хтели да га послушају.⁵⁸ Могуће је да је разлог за то било противљење атентату осталих чланова вођства организације „Уједињење или смрт”, о чему су их Апис и Танкосић обавестили тек непосредно пред само извршење. У сваком случају, Сарајевски атентат је Србији донео рат који јој у том тренутку ни најмање није одговарао, а Апису је највероватније баш тај догађај потписао смртну пресуду у Солунском процесу 1917. године.⁵⁹

⁵⁵ После рата Артамонов је упутио писмо Драгиши Стојадиновићу, у коме је навео да са Аписом и његовим повереницима није имао никакве друге везе осим што је примао обавештења, зашто је Апису давао новац и фото-апарате. (Исто, стр. 221).

⁵⁶ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаерило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 285.

⁵⁷ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 679.

⁵⁸ Исто, стр. 676.

⁵⁹ Уз унутрашњополитичке разлоге, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и Врховну команду 1917. дубоку позадину и на спољнополитичком плану. У то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом (након смрти Фране Јосифа), који је важио за поборника политике мира. У име Антанте преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних тачака било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у склопу југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле (Васа Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац, 1997, стр. 742–744.) На другој страни, српска влада (са Крфа) је током читаве 1917. године водила према савезницима дипломатску офанзиву за спас и опстанак Солунског фронта, без кога на крају крајева не би било ни Србије, нити њене позиције (као савезника Антанте), у којој се нашла захваљујући опстанку Солунског фронта и победоносној офанзиви своје војске у пробоју овог фронта.

Српска влада је наслутила или је сазнала за преговоре Антанте са Аустроугарском, па је дошла на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице Апис је суду поднео тајни рапорт о Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смети да осуди убицу Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Па-

Што се званичне Србије тиче, Владимир Дедијер је још 1966. године у својој студији о *Сарајеву 1914*, на основу релевантних извора, доказао да она ни на који начин није била укључена у припрему и извршење атентата. Штавише, када је обавештена да наоружани људи прелазе Дрину у организацији Аписа, српска влада је наредила да се такве активности одмах спрече и покренула истрагу о томе. Постоје чак индиције да је она тајним каналима упозорила аустроугарске органе да се спрема убиство у Сарајеву.⁶⁰ После атентата влада је и сама спровела истрагу, а била је спремна да удовољи већини захтева наведених у аустријском ултиматуму од 23. јула 1914 (између осталог, притворила је мајора Воју Танкосића). Ти поступци били су сасвим разумљиви ако се има у виду курс спољне политике Србије после балканских ратова. Искрпљеност земље после два тешка и крвава сукоба и неприпремљеност њене заштитнице (Русије) за рат налагали су јој да избегава било какве неспоразуме са Аустроугарском који би јој дали повода да предузме војну кампању против свог јужног суседа. Такву политику Србија је водила и у кризним ситуацијама 1908/1909, у време анексије Босне и Херцеговине и 1912. године када су велике силе одлучиле о стварању Албаније, дакле у ситуацијама које су много више погађале њене националне интересе него што је то чинила Фердинандова посета Сарајеву 1914. године.⁶¹

шић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што је организатор атентата погубљен и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа“, а регент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога“. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању смртне пресуде он је постао свестан тога и то је саопштио затворским чуварима. У својој „Последњој вољи“ исписао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа коме сам ја био посветио цео свој живот“ (М. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес 1917*, стр. 564). И поједини припадници Црне руке који су били осуђени на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић Пилац, Велимир Вемић и други, сматрали су (њихову изјаву пренела је и штампа децембра 1923) да је Аписов поверљив рапорт био главни узрок извршења смртне казне над њим.

⁶⁰ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, стр. 665.

⁶¹ После Првог светског рата вођена је јавна расправа између појединих министара и председника српске владе из 1914. године о томе шта је све влада знала уочи атентата у Сарајеву и какве је мере у вези с тим предузимао њен председник Никола Пашић. Полемике је 1924. покренуо Љуба Јовановић, министар просвете 1914, изјавом да је Пашић крајем маја или почетком јуна 1914. упозорио министре „да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Франца Фердинанда“, што значи да је влада била упућена у припреме атентата. У наредним годинама Пашић је демантовао ову тврдњу, демантовали су је и поједини министри у тој влади, а полемика је окончана тек 1931. године (Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, Музеј града Сарајева, 1964, стр. 179–185; В. Дедијер, *Сарајево 1914*, књига 2, Београд, 1978, стр. 104–111). Полемика око овог питања привукла је тада велику пажњу непријатеља Србије, посебно оних који су изјаву Љубе Јовановића користили као аргумент да оптуже званичну Србију да је знала за атентат, није га спречила и да није правовремено сигнализирала на опасност аустроугарским властима. Најекстремнији у тим оптужбама били су немачки и аустријски извори око листа *Kriegsschuldfrage*, чија је тематика углавном била усмерена на ревизију Версајског уговора. На основу поменутих изјаве Љубе Јовановића, поједини аутори који су се оглашавали у овом листу безобзирно су оптуживали српску владу да је учествовала у завери против Франца Фердинанда, заступајући на тај начин исти став као и аустроугарске власти 1914. године. Како је Пашић игнорисао кампању која је у

Један од кључних докумената који негира умешаност званичне Србије у припрему и извршење атентата је извештај Фридриха Визнера, специјалног делегата аустроугарског министарства спољних послова, који је 13. јула 1914. из Беча послат у Сарајево, у време када је истрага око атентата дошла до одређених релевантних чињеница о непосредним учесницима и техничким припремама атентата. Његов задатак је био да, на основу разговора са судијом Леоном Пфефером, који је водио истрагу, прикупи потребне информације и проследи их Бечу. Судија Пфефер је том приликом предочио Визнеру резултате до којих је дошао у истрази: „Најпре сам га упозорио да је доиста са српске стране постојала непријатељска пропаганда против Аустроугарске монархије, која се ширила приватном иницијативом, а Српска влада је то трпела; исто као и Аустријска влада, која је од своје стране допуштала да се у новинама износе чак и погрдне слике о краљу Петру. О самом атентату навео сам, да се из истраге није могло установити, да би у

иностраној јавности тенденциозно вођена ради доказивања наводног учешћа званичне Србије у атентату у Сарајево, пријатељ Југословена Ситон-Вотсон је у писму „Тајмсу“ од 16. фебруара 1925. позвао Пашића и Јовановића да саопште праву истину. Убрзо се Љуба Јовановић (17. априла 1925) огласио једним интервјуом у београдској „Политици“, где је поновио своју изјаву из 1924, али је изнео и доказе да је влада Србије предузела мере „да спречи прелазак свих учесника у припремању атентата, за које се чуло да су у Београду набавили оружје и са њим пошли преко Дрине у Босну“. Осим наведене, регистроване су и друге мере које је председник српске владе Никола Пашић, у складу са непотпуним сазнањима о сумњичавим преласцима особа и преношењу оружја из Србије у Босну, предузимао да се спречи таква делатност. Наиме, наредио је грађанским властима да отворе истрагу на граници према Дрини, министар унутрашњих дела и министар војни издали су одговарајуће наредбе ради квалитетнијег обезбеђења државне границе, преко војних власти наредио је истрагу против шефа Извештајног одсека пуковника Димитријевића и учинио друге напоре да се зауставе особе које су већ биле прешле границу. Обавестио је и аустроугарску владу о ризичном путовању надвојводе Фердинанда у Босну. Пашић је 1925/26. упорно инсистирао да Љуба Јовановић повуче своју тврдњу из 1924. да је он (Пашић) знао за припремање атентата на аустријског престолонаследника у Сарајево. Говорио је да „он не зна ни за какве припреме за атентат, нити је шта о томе саопштавао појединцима, Министарском савету, или ма коме члану владе“. Расправа о „несрећном сећању“ Љубе Јовановића о атентату обновљена је 1931, када су двојица чланова српске владе из 1914 (Велизар Јанковић и Душан Стефановић) јавно изнели своје виђење о том питању.

Опречне интерпретације о томе шта је све знала српска влада уочи атентата у Сарајево 1914. и како је поступала са расположивим сазнањима о завери, потврђују ипак да је званична Србија имала, додуше оскудне, информације о преласку границе и кријумчарењу оружја преко Дрине, о припремама атентата и да је предузимала одређене мере како би га осујетила. У сваком случају, сва сазнања којима је српска влада располагала била су озбиљно схваћена од њеног председника и покренула су га да „узбуни“ Беч у вези са планираном посетом Франца Фердинанда Босни. О томе јасно сведочи и изјава пуковника Лешјанина, српског војног аташеа у Бечу, италијанском војном дописнику Лучијану Магринију из октобра 1915: „Од Пашића је дошао у Српско посланство у Бечу у првој половини јуна 1914. телеграм којим се тражи од Јована Јовановића да стави на знање аустријској страни, да српска влада, на основу примљене информације, има разлога за сумњу да се снује завера против живота надвојводином приликом његовог пута у Босну. Пошто та посета може да изазове непожељне инциденте од стране неких фанатика било би умесно сугерирати аустријској влади целисходност одлагања надвојводине посете“. Посланик Краљевине Србије у Бечу је наведену информацију проследио аустријском министру спољних послова Билинском, који је под својом контролом имао комплетну администрацију у Босни и Херцеговини. Ово је био један од доказа искрених намера српске владе да спречи угрожавање личне безбедности надвојводе Фердинанда, али је очевидно да аустријске власти нису показале (или нису желеле – прим. М.З.) потребну одговорност у том смислу (Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић; *Гаерлило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 183–191).

њега била уплетена и званична Србија; већ напротив, да из исказа осумњичених, те из припрема за атентат и начина како су атентатори путовали, јасно произилази да су се они скривали пред званичном Србијом (...) Највише су атентату допринеле лоше политичке прилике у Аустроугарској, поименце угњетавање Јужних Словена, које је изазвало и оне атентате у Загребу, па и овај у Сарајеву. Упозорио сам га и на националну организацију омладине, којој су припадали и омладинци-атентатори (...) На то је господин Визнер исправно известио Беч, **да се из истражног списка о атентату не може установити веза са званичном Србијом**".⁶²

Фридрих Визнер је одмах послао депешу аустроугарској влади у Беч, са следећим садржајем: „Елементи из времена пре атентата не дају никакве доказе којима би се утврдила пропаганда вођена од стране Српске владе. Али сам факат, да је овај покрет подржаван од српске стране преко разних удружења, сачињава, иако слаб, ипак довољан основ (...) Нема апсолутно никаквих доказа, да би Српска влада знала за атентат, или за његову припрему, као ни зато да је она припремала оружје у ту сврху. Напротив, има много елемената којима би се могло утврдити немогућност тога (...) Бомбе су пореклом из српских војних магацина, то је ван сваке сумње; али се ничим не доказује, да су оне сада издате из тих магацина *ad hoc*, јер могу потицати и од наоружаних комита. Извесна истраживања после атентата упућују на пропаганду 'Народне одбране'; ту има доста драгоцен материјала који се даје употребити, али који још није проверен. У току су хитна ислеђења”.⁶³

Упркос томе, у аустроугарском ултиматуму влади Србије од 23. јула 1914, између осталог, пише: „Из исказа и признања виновника атентата од 28. јуна 1914. види се да је злочин сарајевски скован у Београду, да су оружје и експлозиве, којима су убице биле снабдевене, њима дали српски официри и чиновници, чланови 'Народне одбране', и најзад, да је и само пребацивање злочинаца у Босну и њиховог оружја било припремљено и изведено од стране шефова српске пограничне службе”. У анексу ултиматума, односно шта је Србија требало да испуни, између осталог се захтевало распуштање „Народне одбране” и других тајних организација и друштава у Србији. Међутим, веома је загонетно да се у њему уопште не помиње тајна организација „Уједињење или смрт”, нити њен лидер. Зашто аустроугарске власти нису саопшtile влади Србије идентитет свих осумњичених лица и помогле јој да се похватају све нити око овог догађаја остало је непознато. Уместо тога, Аустроугарска је захтевала да њени органи врше истрагу у Србији, покушавајући на тај начин да доведе у питање њен суверенитет и понизи је пред светом. Примера ради, истрага у Сарајеву је помињала Војислава Танкосића (кога су српске власти по пријему ултиматума ухапсиле) и Цигановића, али конкретне доказе о њиховој кривици и сведочења атентатора аустроугарске власти нису учиниле доступним српским истражним органима. Уместо тога захтевано је да целокупну истрагу у Србији спроводе аустроугарски органи, а у супротном Србији се претиле оружаном агресијом!

⁶² Лео Пфефер, *Истрага у Сарајевском атентату*, Нова Европа, Загреб, 1938, стр. 111.

⁶³ Исто, стр. 112.

*

Да ли је Гаврило Принцип херој, терориста, револуционар, или, пак – жртва? Да ли је убиство Франца Фердинанда атентат, или примарно терористички акт? Ова питања годинама су представљала предмет бројних расправа не само међу историчарима, да би нарочито постала актуелна са приближавањем јубилеја који ове године славимо. Српски историчари су јединствени у осуди својих колега у свету који прошлост тумаче кроз савремене концепте, попут тероризма, у којима се Принцип поистовећује са Осамом бин Ладеном, а „Млада Босна” пореди са Ал Каидом, што је, пре свега, недопустиво из угла научне методологије.

Тероризам је релативно савремен појам, он се доскора није користио у научној терминологији, па самим тим и назив терориста није адекватан и аутентичан за Принципа и дух тог времена, када су се атентатори у Европи крајем 19. и почетком 20. века квалификовали углавном као анархисти или присталице анархиста. Још је чувени француски историчар Пјер Ренувен атентат у Сарајеву (1928) назвао „политичким злочиним” иза кога стоји национални покрет за ослобођење и уједињење југословенских народа, а који овакав чин узима као један од својих метода деловања.⁶⁴ Данас смо сведоци ненаучног превредновања историјског значаја националноослободилачких покрета широм Европе онога времена и етаблирања нових аполигија давно несталих империја, као етнички и верски толерантних и просперитетних заједница као што је, на пример, била Аустроугарска монархија.⁶⁵ Аустроугарској је данас у колоквијалном смислу намењена улога некакве претече Европске уније, при чему се пренебрегава историјски контекст и „заборавља” да је она за оно време била држава коју је озбиљно растакало нерешено национално питање њених словенских народа (Чеха, Пољака, Хрвата, Словенаца, Срба и др), као и незадовољство мађарске политичке елите и аристократије, а да се рат са Србијом, који

⁶⁴ Бавећи се квалификацијом атентата у Сарајеву из угла међународног права, поједини аутори тумаче да између ослободилачког и терористичког акта постоји суштинска разлика. Тврдња да је реч о терористичком акту, коју пласирају протагонисти ревизионистичке школе у свету, иако он објективно не садржи таква обележја, у одређеној мери амнестира стварног изазивача Првог светског рата (Аустроугарску), што би у случају прихватања атентата као ослободилачког чина било немогуће (М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 38).

⁶⁵ Академик Драгољуб Живојиновић, председник Организационог одбора за обележавање сто година од почетка Првог светског рата у Србији, који је уз академика Андреја Митровића наш најбољи познавалац овог рата, сматра да иза данашњих покушаја да се Србија означи као кривац за његов почетак стоји политичка кампања у Европској унији која „жели да међу њеним чланицама завлада мир, да се забораве неки сукоби из прошлости. Они тај успешан експеримент имају са Енглезима и Французима. Међутим, ако желите да помирите чланице ЕУ, онда морате да баците одговорност на некога – а кривци могу бити само Руси и Срби...” У том контексту, домаћи медији су средином прошле године објавили да један број чланова Европског парламента сматра да би Србија ову (2014) годину и јубилеј – век од почетка Првог светског рата морала да дочека са „јасно дефинисаним ставом о улози Гаврила Принципа, члана 'Младе Босне' и атентатора на аустроугарског престолонаследника у Сарајеву 1914, што је био и непосредни повод за избијање Великог рата”. Неки од ових парламентарца (из Велике Британије) незванично су изнели своје лично мишљење да би Србија требало и званично Гаврила Принципа да прогласи за терористу! (*Правда*, 18. јуни 2013.) Ако је веровати сарајевском професору Алену Зечевићу да су историографије у Босни и Херцеговини и Хрватској сагласне са европском историографијом у оцени да је Сарајевски атентат „примарно терористички акт” (*Magazin Diwan*, 17. 7. 2013), разумљив је притисак на српску историографију да и она промени свој став по овом питању.

је упорно заговарала све утицајнија ратна струја у Бечу, доживљавао као спасоносно решење за опстанак ове државе.⁶⁶

У том погледу више него јасан био је начелник Генералштаба аустроугарске војске Конрад фон Хецендорф, када је после атентата у Сарајеву изјавио: „То није злочин само једног фанатика; атентат је објава рата Србије Аустро-Угарској... Ако пропустимо ову прилику, царство ће бити изложено новим експлозијама југословенских, чешких, руских, румунских и италијанских аспирација... Аустро-Угарска мора да води рат из политичких разлога”. Владимир Дедијер је у студији (*Сарајево 1914*) 1966. године записао: „Сарајевски атентат је био неочекивани дар бога Марса ратоборној бечкој страни, која је још од анексионе кризе 1908–1909. тражила било какав изговор да нападне Србију и умири Јужне Словене, проширујући хаџбуршку власт до самих врата Солуна”.

Историјска наука је одавно дала свој суд о Првом светском рату и улози Србије као победнице у том рату, па се данашња потреба појединих држава и њихових историчара да „оптуже” Србију као кривца за његов почетак повезује са њеном одговорношћу за кризу и ратове на Балкану од 1991. до 1995. и војну акцију НАТО-а 1999. године, која јој се имплементира од стране Запада. Тенденциозно се пореде историјске околности из 1914. и 1991. године, а прећуткују огромна страдања и жртве које су Србија и српски народ дали у Првом и Другом светском рату. Не постоје аналогije између 1914. и 1991, сем чињенице да су велике силе у оба случаја подстакле сукобе на Балкану. Како се фалсификује Први светски рат и улога Гаврила Принципа, том логиком следи и оптужба Србије за распад бивше Југославије и ратна збивања која су се одвијала у том контексту током последње деценије прошлог века. Све је то део пројектоване историје која треба да покаже да је Србија била и остала реметилачки фактор на Балкану.

Већ поменути британски историчар Кристофер Кларк Гаврила Принципа најпре сматра терористом, да би у немачком издању своје књиге *Месечари – како је Европа кренула у рат 1914* (2013) променио своју првобитну квалификацију, па га назива атентатором, објашњавајући да је термин терориста, који је првобитно употребио, постао прилично „прљав” и да би могао бити злоупотребљен: „Онај ко је за некога терориста, увек је за некога другог борац за слободу. Принцип и његове колеге нису желеле да убијају недужне људе и шире страх међу становништвом (што је, по дефиницији, квалификација тероризма – прим. М.З.). Истина, они су желели да створе климу страха у бечкој политичкој елити, али нису били терористи у данашњем пежоративном значењу речи”.⁶⁷

Најдаље у том смислу отишла је канадска историчарка Маргарет Макмилан, када је на промоцији своје књиге *Спречавање новог Великог рата: Лекције из 1914* („Рат који је окончао мир: пут до 1914”), одржаној у Вашингтону новембра 2013, изјавила да је Србија из времена Првог светског рата била нешто налик на данашњи Иран, где делови власти спонзоришу терористичке активности, а да је Гаврило Принцип био фанатик који се послужио терористичким насиљем за остваривање својих циљева: „Први човек војне безбедности Србије пуковник Апис био је веома добро упућен у то шта завереници припремају у Босни. Оружје за атентат прошвер-

⁶⁶ Према подацима британског историчара А. Тејлора, Аустроугарска је имала 45% словенског становништва, док су 42% чинили Немци (23%) и Мађари (19%). (A. J. P. Taylor *The Habsburg monarchy, 1809–1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, London: Penguin Books in assoc. with Hamish Hamilton, 1964).

⁶⁷ *Deutsche Welle*, 11. 11. 2013.

цовано је из Србије уз помоћ српских граничара...” Према њеним речима, председник тадашње српске владе Никола Пашић „можда је нешто и сумњао, али одлучио је да не зна шта се дешава”. М. Макмилан је Принципа назвала терористом, рекавши да су терористи људи који користе насиље да постигну своје циљеве, а атентатор из Сарајева, према њеним речима, „није хтео да чека да се ствари реше дипломатским или уставним путем”: „У својој књизи сам га описала као човека из данашњег египатског друштва који је дошао из руралне и традиционалне средине. Он је веровао у своје идеје и био је фанатик”.⁶⁸

Дакле, потез који ће Европу послати на последњу деоницу њеног путовања у сусрет Великом рату, према канадској историчарки, повукли су „млади словенски националиста (босански Србин Гаврило Принцип), младобосанци и њихови тајанствени спонзори из Србије...”. За њу су припадници „Младе Босне” били фанатици, неспособни за било какав компромис, у чему види елементе карактеристичне за данашње терористе и Ал Каиду: „Док су уместо својих традиционалних ношњи навлачили модерна одела и осуђивали конзервативизам својих предака, много тога у савременом свету за њих је било збуњујуће и узнемирујуће. Тешко је не упоредити их са екстремним групама исламских фундаменталиста попут Ал Каиде век касније”. Младобосанци су, по њеним схватањима, „идеалисти страствено посвећени ослобођењу Босне од иностране владавине и изградњи новог и праведнијег света. На њих су снажно утицали велики руски револуционари и анархисти, а младобосанци су веровали да могу остварити своје циљеве једино кроз насиље и, ако је потребно, жртвовање сопствених живота”. У томе их је, одлучна је Макмиланова, помогла Србија, јер је у њој „постојала значајна подршка Младој Босни и њеном деловању. Деценију и више делова српске власти охрабривали су активности квазивојних и завереничких организација на тлу непријатеља Србије – Отоманске империје или Аустроугарске. Војска је обезбеђивала новац и оружје за српске дружине у Македонији и шверцовала оружје у Босну, налик ономе што данас Иран ради са Хезболахом у Либану”.⁶⁹

Европу са почетка 20. века канадска историчарка описала је као „скоро идилично друштво”, које близу сто година није било у већем сукобу (?) који је дошао са Првим светским ратом: „Европа је напредовала на свим пољима, али је то било и време када је доминација великих сила, попут Британије, почела да опада...” и када „Британци нису схватили да и друге земље желе ’свој део колача’”. Према њеним речима, немачка спољна политика коју је водио кајзер била је катастрофална, што је Британију навело да се приближи Француској и Русији, а што се сматрало незамисливим крајем 19. века: „Много фактора је утицало на почетак рата, од лидера држава, преко пораста национализма, до кризе на Балкану” (мисли на балканске ратове – прим. М.З.). Њен закључак је да је Немачка одлучила да уђе у рат и нападне Србију, јер се плашила да ће изгубити Аустроугарску ако то не учини.⁷⁰

Да подсетимо, историјске чињенице непобитно говоре да је Аустроугарска објавила рат Србији 28. јула 1914. и напала је 12. августа, а Немачка је „погурала” Аустрију (о томе сведоче бројни документи) да крене у рат против Србије. Немачка

⁶⁸ Танјуг, 08. 11. 2013.

⁶⁹ Преузето из *Политике*, 12. 11. 2013.

⁷⁰ Танјуг, 8. 11. 2013.

је била та која је објавила рат Русији 1. августа 1914; Немачка је закључила да је неопходно да изврши инвазију на Луксембург, она је активирала свој ратни план „Шлифен”, урађен још 1905. године, о нападу на неутралну Белгију и Француску, који ће отпочети управо августа 1914. године. Каква је веза између атентата у Сарајеву, евентуалне кривице Србије за атентат и аустроугарски напад који ће на њу ускоро уследити са немачким нападом на Француску и ширењем рата у Европи 1914. године? Наиме, напад Аустроугарске на Србију августа 1914. требало је да буде један локални рат, који је немачком одлуком да нападне Белгију и Француску прерастао у европски. Додуше, претходно су чланице Антанте и Тројног савеза међусобно размениле објаве рата, што Немачкој може послужити као изговор, али је, такође, чињеница да је она Шлифеновим ратним планом из 1905. године недвосмислено промовисала своје империјалне ратне циљеве.

Покретачка сила која је стајала иза највећег покоља у историји који је задесио свет била је жеља немачког цара, немачке политичке, војне и економске елите да од своје државе направе велику европску силу, остваре престиж и међународни углед који долази са статусом империје.⁷¹ Зато је Тирпиц стално повећавао немачку флоту – упркос напорима Британије да оконча трку у наоружању и зато су Немци, између осталог, покушали да застраше Француску слањем ратног брода у Агадир, у време мароканске кризе 1911. године.⁷² Након ове кризе (која се завршила договором у марту 1912. којим је Француска остварила протекторат над Мароком, а Немачкој је заузврат уступила део своје колоније Конго), Немачка је наставила да јача своје поморске снаге и увећава армију. У томе су је, неизбежно, следиле и остале континенталне силе.

Приближавање стогодишњице избијања Првог светског рата дало је повода многим пропагандним виђењима његових узрока, у складу са новим политичким реалностима које су се одвијале у Европи после хладног рата. Поред поменутих студија Кристофера Кларка и Маргарет Макмилан, примери „нове” историје јесу и две књиге Шона Мекмикина *Руско порекло Првог светског рата* (*The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press, Harvard, 2011) и *Јули 1914: одбројавање до рата* (*July 1914: The Countdown To War*, 2013). Повод за избијање рата, по Мекмикину, био је „српски тероризам”, чија је прва жртва био принц Фердинанд. Настављајући Капланову тезу да је „историја 20. века почела на Балкану” и да највећа зла 20. века (тероризам, нацизам) имају балканске претече, и овај аутор у „Младој

⁷¹ Само двадесет година након завршетка Првог светског рата појавио се нови немачки лидер који је одлучио да покуша да оствари у основи исти војно-политички циљ – снажну експанзију немачког утицаја у Европи и шире. Иако је Хитлер био већи милитариста од кајзера Вилхелма II, није случајност што је применио сличан план: прво да се елиминишу Француска и мање земље на западу Европе, а потом да се окрене Русији.

⁷² Мароканску кризу (1905/1906. и 1911) изазвао је француско-немачки сукоб око Марока. Француска је покушала да претвори Мароко у свој протекторат, али се Немачка успротивила и запретила ратом. Када је 1911. избила друга мароканска криза, Немци су послали свој ратни брод Пантер у луку Агадир (отуда и назив – агадирска криза или Пантеров скок), чиме је формално ова криза и отпочела. Као што је у првој кризи (1905/1906) Аустроугарска дала формалну подршку Немачкој, овога пута је Велика Британија упутила подршку Француској, иако је актуелни министар спољних послова тада изјавио да оно што Французи раде није паметно, „али се ми не можемо уплитати због наших споразума” (мислећи вероватно на споразум из 1904, којим су ударени темељи војног савеза познатог под именом „Антанта”). Криза је коначно разрешена крајем марта 1912, договором по коме је Француска добила протекторат над Мароком, док је Немачкој уступила део своје колоније Конго.

Босни” види – претечу Ал Каиде. Укратко, у овим књигама се тврди да кривицу за рат сноси Русија, која није допустила Аустроугарској да казни Србију, чиме је увукла Европу у први од два велика оружана сукоба у 20. веку. У њима се оспоравају ставови историчара (пре свега Фрица Фишера) о узроцима Првог светског рата, који су доминирали у историографији до почетка деведесетих година прошлог века.⁷³ И немачка историчарка Аника Момбауер, која живи и пише у Великој Британији, у својој књизи *The origins of the First world war, Controversies and consensus* (Longman, 2002)⁷⁴ без дилеме Принципа назива терористом и подвлачи да је убиство надвојводе Фердинанда било окидач за Трећи балкански рат Аустроугарске против Србије, који је прерастао у Први светски рат.

Полемике у домаћој и страниј јавности око Гаврила Принципа и његовог чина увелико излазе из историографског оквира и постају средство политичко-пропагандног дискурса, на локалном, регионалном и, нарочито, на глобалном плану. Француска је прошле године покренула иницијативу за обележавање годишњице атентата у Сарајеву, пројектом „Сарајево срце Европе”, по коме је Сарајево „препознато” као место на коме је започео светски рат (?). У овом граду ове године планирано је и одржавање централне свечаности, уз присуство државника, и тај догађај ће ову расправу о стогодишњици Првог светског рата извести из професорских кабинета и увести директно у политичку арену.⁷⁵ У организацији ове конференције учествују и бивше републике СФРЈ које су припадале табору поражених снага у Првом светском рату, уз присуство аустријских и немачких ментора, али без учешћа Србије и српских научника.

Јасна је намера да ће резултати и поруке са овог скупа бити на фону ревизије тумачења историјских чињеница везаних за почетак Првог светског рата и у функцији етаблирања кривице и криваца за кризу и ратове на Балкану од 1991. до 1995. године, што се може закључити из већ препознатљиве оријентације сарајевских историчара, који су се увелико приклонили ревизионистичкој историографској струји. Критикујући „српску историографију”, која Сарајевски атентат 1914. „велича као чин херој-

⁷³ Предраг Симић, *Политика*, 13. 9. 2013.

Мекмикину се приписује намера да окриви Русију, као што је Фишер 60-их година окривио Немачку за избијање Првог светског рата. У својој студији о „Руском пореклу Првог светског рата”, Мекмикин налази корене руске кривице у њеним тежњама да се прошири на рачун Османског царства, према Балкану и Медитерану. Да би то остварила, Русија је у 19. веку покренула низ ратова са Турском: 1811–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878. године. Заслугом осталих европских сила, сматра Мекмикин, заустављен је руски експанзионизам ка Балкану и Медитерану који је, потом, покушао да пронађе компензацију у централној Азији, Сибиру, источној Азији и излазу на топла мора у Пацифику. То ће Русију увести у рат са Јапаном 1904–1905. Пораз који је доживела у том рату, затворио је Русији могућност даљег ширења на овај регион, тако да се руски експанзионизам после тога поново окренуо југоисточној Европи.

⁷⁴ Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Клио, Београд, 2013.

⁷⁵ Иза ове идеје стала је Европска унија, а цео концепт, по речима академика Драгољуба Живојиновића, „гура немачка канцеларка Ангела Меркел, која је помогла да се и новац додели за скуп чије се одржавање планира у Сарајеву. Међутим, захтев је био да то раде Срби, Бошњаци и Хрвати заједно, а с обзиром на то да ту није било могуће направити договор, одустало се од тога и многи француски историчари, који су првобитно у томе учествовали, дигли су руке и повукли се, када су сазнали да Срби у њему не учествују. У интервјуу *Глас Српске* академик Живојиновић је крајем новембра 2013. изјавио како су „тај посао, по диктату из Берлина, сада преузели Аустријанци, који воде главни посао, јер су им Немци рекли да је све на њима, зато што су некада били господари у БиХ.” (*Глас Српске*, 30. новембар 2013)

ског подвига Гаврила Принципа”, сарајевски историчар Ален Зечевић тврди да је „таква перцепција догађаја и историјских токова лишена сваке објективности”. Он се усудио да дели лекције српским колегама тврдњом како се „данас Сарајевски атентат изучава у новом светлу, у којем су меродавни само историјски непобитни факти” (?). „О природи Сарајевског атентата”, просуђује Зечевић, „децидно се одредила европска историографија, а самим тим и историографија у Босни и Херцеговини и Хрватској, које су сагласне у оцени да је то био примарно терористички акт!”⁷⁶

Квалификујући такође „Црну руку” као терористичку организацију, професор Филозофског факултета у Сарајеву Един Радушић иде корак даље, указујући тенденциозно на оновремене националне поделе које, очито, нису лишене савремених пројекција: „Она је, такође, била и српска националистичка организација. То је било вријеме тзв. српско-хрватског јединства, односно југословенства, па је ‘Црна рука’ имала и неке југословенске претензије. Но, то је југословенство углавном подразумевало доминацију српства”, убеђен је Радушић. На овом питању се, по ко зна који пут, показало да историја није имуна од политике, идеологије, националних, конфесионалних, регионалних и глобалних подела и сукоба који су ове просторе пратили кроз читав 20. век. Мало је који догађај из прошлости на овим просторима исполитизован као Сарајевски атентат. Када се поређају чињенице о Сарајевском атентату, почев од 1914. године, преко Краљевине Југославије (у којој је почео да се ствара култ Гаврила Принципа и организације „Млада Босна”; на српском православном гробљу у Сарајеву 1920. отворена је Капела видовданских јунака, где су сахрањени Принцип и његови саборци), потом Независне државе Хрватске у Другом светском рату (која је збрисала помен на Принципа), његовог поновног оживљавања у социјалистичкој Југославији (у СФРЈ је име Гаврила Принципа било веома поштовано) до деведесетих година прошлог века, када су у Сарајеву уклоњене стопе постављене 1953. године, а Музеј видовданских јунака похаран и затворен, онда се сликовито може пратити употреба и злоупотреба историјских догађаја у политичке и идеолошке сврхе.

Како се Сарајево деведесетих година прошлог века понело према култу Гаврила Принципа, говоре и следеће чињенице: Латинска ћуприја у овом граду, поред које је извршен атентат, у социјалистичкој Југославији преименована је у Принципов мост, а после распада СФРЈ враћен јој је пређашњи назив. На том мосту налазила се меморијална плоча са ћириличним натписом: „Са овог мјеста 28. јуна 1914. године Гаврило Принцип својим пуцњем изрази народни протест против тираније и вјековну тежњу наших народа за слободом”. Та плоча је разбијена 1992, а на њеном месту појавила се друга, са другим натписом: „Са овог мјеста 28. јуна 1914. године Гаврило Принцип је извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију”. У новом тексту нема ни наговештаја о „народном протесту”, али се зато изражава својеврсно саосећање према престолонаследнику и његовој супрузи. Музеј видовданских јунака, отворен у Сарајеву 1953. и посвећен Гаврилу Принципу и организацији „Млада Босна”, похаран је и затворен 1991–1992. године. Капела видовданских јунака постоји и данас, али је и она (1996) вандализирана. Зато ће вероватно од ове године на том месту стајати споменик – Францу Фердинанду!

⁷⁶ *Diwan* магазин, 17. 7. 2013.

Одговорност за избијање Првог светског рата

Излазак Немачке на европску геополитичку сцену у последњим деценијама 19. века пореметио је равнотежу међу традиционалним европским силама (Велика Британија, Француска, Аустроугарска и Русија), успостављену на Париској конференцији 1856. године. Берлински конгрес 1878. најавио је крај дотадашњег концепта у решавању међународних проблема, а стварање Тројног савеза (између Немачке и Аустроугарске), само годину дана касније (1879), покренуће ново прераставање међу европским силама, које ће наметнути и питање прерасподеле колонија и интересних сфера у свету. У таквој ситуацији мале земље биле су жртве, јер су се „нашле на путу” ових глобалних интереса, попут Србије, Луксембурга, Белгије, или су биле у стању ишчекивања којој би се страни приклониле како би опстале.

Немачка је крајем 19. века силовито кренула (преко Аустроугарске и Балкана) у економски продор према Блиском и Средњем истоку; придобивши за себе Турску (1903. постигла је са њом споразум о изградњи железничке пруге Берлин – Босфор – Багдад), угрозила је интересе Енглеске и Русије у источном Средоземљу, на мореузима, у Африци и Азији, чиме је у истовремено запретила и поморским комуникацијама највеће поморске силе.⁷⁷ Ако се овим супротностима додају и оне које су биле евидентне између немачке савезнице (Аустроугарске) и Русије око Пољске, Буковине и Балкана, пре свега,⁷⁸ уочљиво је да је оријентација двеју средњоевропских царевина (Немачке и Аустроугарске) према југоистоку Европе, препознатљива по чувеној крилатици *Drang nach Osten* (Продор на Исток), имала приоритет у њиховој спољној политици. У немачком усмерењу ка истоку и југоистоку Европе и намерама Аустроугарске монархије да се на Балкану докаже као водећа сила, Србија ће бити прва и највећа жртва. Да би се пред домаћом и светском јавношћу пребацила одговорност на Србију за изазивање евентуалног рата потребан је био само CASUS BELLI како би се потпалило балканско „буре барута”.

„Случај” је тео да пуцњи на обали Миљацке на Видовдан 1914. и убиство аустроугарског престолонаследника у Бечу и Берлину буду одмах прихваћени као добар повод за почетак „дуго намераваног рата” против Србије. Вест о атентату добродошла је аустроугарским моћницима да придобију светско јавно мњење и створе лажну слику пред страним дипломатима и државницима о провокацијама из Србије; у аустроугарској штампи, предвођеној високим католичким и војним круговима, атентат се квалификује као „злочиначко”, „анархистичко” и крваво дело, за које је одговорна Србија и зато је треба казнити. Дијапазон оптужби на рачун Србије и српског народа, уопште, веома

⁷⁷ Немачка је постепено потискивала Енглеску са тржишта Европе и Блиског истока, а планираном изградњом Багдадске железнице, непосредно угрожавала њене колонијалне поседе у Африци и Азији, нарочито у Египту и Индији. Програмом изградње тешких ратних бродова, која је отпочела 1905. године, Немачка је атаковала и на британску превласт на мору. Супротности између Немачке и Француске кулминирале су око Алзаса и Лорена, двеју богатих француских провинција које су Немци преотели у победоносном рату са Французима 1870/71. године. Између Немачке и Русије развиле су се оштре супротности око Балтика, Пољске и Блиског истока, где су немачки империјализам и руски царизам претендовали на турске поседе. Руси су се посебно занимали за мореузе (Босфор и Дарданеле), како би себи на тај начин осигурали поморску везу са „топлим морима”.

⁷⁸ Нагло слабљење Турске („болесник на Босфору”) крајем 19. века резултирало је заостравањем односа између Аустроугарске и Русије око поделе њеног територијалног наслеђа и превласти на Балкану.

је широк: од кривице за великосрпску пропаганду која је угрожавала и саме темеље Хабзбуршке монархије,⁷⁹ до осуде за, ни мање ни више, подривање мира међу народима и државама и основних цивилизацијских вредности у Европи уопште.

У аустроугарским и немачким владајућим круговима одлука о рату донета је врло брзо након атентата (5. и 6. јула 1914), што указује да је она одраније била темељито припремана и стално присутна као главна детерминанта аустроугарских ратних циљева на Балкану. По речима Конрада фон Хецендорфа, „Аустрија је имала да бира или да остане целина, или да се распадне на националне државе. Она је извукла мач да чува целину, а не да казни Србију за убиство Франца Фердинанда”. Коначна одлука о миру и рату зависила је, међутим, од немачке владе. Начелник аустроугарског Генералштаба, који тих дана ватрено изјављује: „рат, рат и само рат”, свестан је да су Аустроугарској неопходне немачке чврсте гаранције и подршка. Беч не само да добија апсолутну подршку Берлина, већ немачки државници врше притисак да се не оклева са нападом. „Са Србијом треба рашчистити, и то уистину брзо”, изјављује кајзер Вилхелм II.⁸⁰ У Берлину су уверени да је за њихову личну безбедност важно да Аустрија преживи као велика сила, што је, по мишљењу кајзера и немачке владе, немогуће уколико се не реши питање Србије.

Престолонаследникова смрт је у немачкој престоници прихваћена као довољно драматична чињеница која је такође могла да послужи као добар изговор за велики политички или, чак, оружани обрачун Рајха са својим супарницима међу великим силама, наравно, уколико би Аустроугарска прва повукла потез нападом на Србију. Једном речју, средњоевропске царевине биле су једнодушне у одлуци да искористе ову прилику и употребе је као погодан изговор за обрачун Монархије са њеним јужним суседом, а Немачке за рат на истоку и западу Европе. У предвечерје војног конфронтационог са Србијом (након јулског ултиматума 1914), Аустроугарска и Немачка су се ипак надале да ће рат локализовати на Балкану, а у најгорем случају да ће се борити још против Русије и, евентуално, Француске. Међутим, врло брзо постало је јасно да рат Аустроугарске против Србије не може остати изолован...

*

У контексту узрока, самим тим и одговорности, за избијање Првог светског рата неопходно је пре свега истражити његове корене у самој Немачкој. У Немачкој је шездесетих година прошлог века постојала јака научна струја, коју је предводио познати немачки историчар Фриц Фишер из Хамбурга, који је у својим књигама *Посезање за светском моћи: Ратна политика царске Немачке 1914/18 (Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen 1914/18)* и *Савез елита: О континуитету структуре моћи у Немачкој*

⁷⁹ Осим тога што је стајала на путу Аустроугарској, у њеној балканској експанзији, Србија се у Бечу доживљавала и као југословенски Пијемонт који прети да подрије саме темеље Монархије. Наиме, после балканских ратова нагло је порастао углед Србије код осталих народа на Балкану, посебно међу југословенским народима у оквиру Монархије. У Србији се све гласније говорило и о потреби да се настави борба за ослобођење српског народа која би довела до стварања јединствене српске државе. Истичале су се и идеје о потреби југословенског уједињења, односно уједињења Србије са осталим југословенским народима, пре свега, Хрватима и Словенцима.

⁸⁰ Наведено према: А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, стр. 198.

1871–1945 (*Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945*) убедљиво показао да је Немачка била покретач (изазивач) Првог светског рата, у намери да изврши прераспodelу утицаја и моћи, помогне се већег броја колонија и важних економских ресурса у свету. Првом студијом (*Посезање за светском моћи*), која носи симболичан назив, Фишер није само проблематизовао питање немачке одговорности за Први светски рат, већ је отворио и питање континуитета у спољнополитичким циљевима вилхелмовске и хитлеровске Немачке. Он се супротставио раније увреженом мишљењу које је националсоцијализам тумачило као неприродну деформацију у иначе позитивном историјском развоју Немачке, проналазећи у том развоју мноштво структурних елемената који недвосмислено указују на континуитет преднацистичке и нацистичке Немачке.

Истраживања која је шездесетих година 20. века обавио Фриц Фишер показала су да немачка тежња за светском моћи почиње малтене од уједињења Немачке и Бизмаркових времена; да је политика коју је водио немачки кајзер Вилхелм II, а која је на неки начин мењала Бизмаркову стратегију да увек има добру комуникацију са Русијом и остварује „равнотежу” у односима великих сила, имала свој континуитет од деведесетих година 19. века до 1914. године. Та политика је покушавала да „гурне” Русију даље на исток, да разреши питање доминације на западу Европе (оствари контролу над Француском), да закорачи не само на Балкан, већ овлада и колонијалним поседима у Африци и Азији, прокрчи и контролише путеве који ће Берлин повезати с Блиским истоком, где су откривена велика налазишта нафте. А ти су путеви делом водили и преко Балкана. То су, у основи, били прави разлози који су Русију, Француску и Велику Британију приморали да се удруже и супротставе Немачкој и Аустроугарској, онда када је оружани сукоб међу њима постао неизбежан.

Франц Фишер је (1979. године) тврдио⁸¹ да су Први и Други светски рат резултат једне те исте политике, иза које стоји „савез елита” и њихова „тежња ка светској моћи”, чиме је додатно подрејао велику полемику у немачкој историографији, коју је претходно изазвала његова књига из 1961. године. То је био прави изазов за читаву светску науку, посебно немачку, у којој је и даље била јака струја која је упорно остајала при убеђењу да одговорност за избијање рата и атентат носе српска влада и савезничке земље Антанте, Русија, Француска и Велика Британија. Његова основна теза, да је Немачка главни кривац за избијање Првог светског рата и да је оно што се десило у Првом и Другом светском рату резултат једне те исте политике, а која ће поларизовати немачку и светску историографију, позната је у научној јавности под називом *Фишера конроверза*. Пратећи историју Немачке од Бизмарка (од 1871) до Хитлера, Фишер је доказао улогу савеза елита у немачкој тежњи ка светској моћи, као једном свеобухватном и дуготрајном политичком пројекту структура моћи. Наиме, амбиције које је гајио савез елита, а који су чинили немачко племство, крупни индустријалци, банкарни професори универзитета, крупно чиновништво, дипломате из редова племства, пресудно су утицале на формирање свести да Немачка треба да посегне за светском моћи и просто су гурале Немачку у рат. Тежње ка освајању простора, посебно артикулисане у последњим деценијама 19. века, водиле су почетком 20. века немачке политичке и војне делатнике у трагање за конкретним поводом који ће им послужити као добар изговор за рат.

⁸¹ *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945*, 1979; *Савез елита: О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945*, Београд, 1985.

И каснија истраживања немачких историчара (после Фишера), из седамдесетих и осамдесетих година 20. века, све док није дошло до ревизионистичког заокрета деведесетих година, показала су да постоји јасна веза између виновника и концепта који је довео до Првог светског рата, са оним што је Хитлер чинио у тридесетим и четрдесетим годинама, како на унутрашњем, тако и на међународном плану. Поједини историчари данас пишу и говоре о оба светска рата као о једном, који је имао паузу од 20 година; да Хитлер није био „девијација“ у немачкој историји, како то немачка пропаганда и данас настоји да прикаже, већ да је продукт једног процеса и једног циља, а то је посезање за светском моћи које је увело свет у два рата и две велике катастрофе, које су човечанство коштале више десетина милиона жртава и непроцењивих разарања. Ако се дубински посматрају процеси и суштински интереси савеза елита у немачком друштву које теже ка новим освајањима, запоседању колонија, посежу за економском моћи, за политичком контролом Европе, у том контексту снаге које су стајале иза Вилхелма II су оне исте снаге које ће довести и Хитлера на власт и које ће га протежирати у његовом походу ка светској моћи.⁸²

Историчар Волкер Ролф Бергхан, професор модерне европске историје на Универзитету Колумбија, тврдио је почетком седамдесетих година⁸³ да је после много година расправа међу историчарима око одговорности за избијање рата у августу 1914, у току којих су немачки историчари или кривили Антанту или све подједнако за „склизнуће у понор“, Фишерово контроверзно произвела резултат који је данас широко прихваћен у научној заједници која се бави непосредним узроцима рата – Царска палата у Берлину гурнула је Европу преко руба провалије. „Ти људи су недељу дана пре 1. августа, заједно с јастребовима из Беча, својевољно погоршали кризу, иако су били у најповољнијој могућности да је примире и демонтирају“. По Бергхану, могло би се констатовати да је у његово време постојао широки консензус међу историчарима да се током критичних недеља (пред рат) најважнији конфликт одвијао између војних и цивилних структура Рајха. Круг око Молткеа (начелника Генералштаба) није хтео да пропусти прилику која се указала „да се среде рачуни са Антантом“. ⁸⁴ Познато је да је његов аустроугарски колега у периоду од 1. јануара 1913. до 1. јуна 1914. 24 пута тражио рат против Србије.⁸⁵

*

Политичка инструментализација питања кривице за избијање Првог светског рата започела је још током самог рата, а посебну димензију добила је уношењем чланова о „кривици за рат“ у мировне уговоре у Версају (чл. 231) и Сен Жермену (чл. 177) 1919. године. Комисија за утврђивање ратне кривице под руководством Американца Роберта Ленсинга завршила је извештај марта 1919, са закључком: „Рат је испланиран од стране Централних сила као и од њихових савезница Бугарске и Турске и резултат је деловања остварених с предумишљајем и у намери да се исти учини неизбежним. У сагласности са Аустро-Угарском Немачка је свесно радила на

⁸² Љубодраг Димић, *Недељник*, 26. децембар 2013 – 9. јануар 2014.

⁸³ V. R. Berghan, *Germany and the Approaching of War in 1914*, St. Martin Press, New York, 1973 (1993).

⁸⁴ Наведено према: Миле Бјелајац, *Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 52.

⁸⁵ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, стр. 238.

томе да на страну гурне бројне посредничке предлоге Антанте и осујети њена поновљена настојања да се рат спречи". По Ленсингу, покретачи освајачког рата морали су бити жигосани пред историјом.⁸⁶

Немачка је двадесетих година прошлог века прихватила да сноси кривицу за започињање рата, као и да плаћа ратну одштету, али се никада с тим није помирила. Већ током постојања Вајмарске републике (1919–1933) чињени су напори да се питање кривице за рат обесмисли, што је допринело јачању снага деснице у немачком друштву, које су изнедриле и довеле на власт Адолфа Хитлера. Он ће 1937. дефинитивно повући потпис Немачке са уговора у Версају и тако формално показати да Немачка не признаје кривицу за започињање рата. То је био врхунац ревизије историје у међуратном периоду (између два светска рата), јер је Хитлер одбацио Версајски уговор, није признао немачку кривицу за рат, а његова влада је престала да исплаћује репарације. Истовремено, припрема и започиње нови светски рат, подржан од истих оних снага које су и 1914. маштале о светској моћи.

У Немачкој је већ 1919. отпочела вишегодишња, континуирана и систематска кампања (уз бројна прекрајања и фалсификовања докумената) око прикупљања, одабира и објављивања дипломатских извора, који су најпре били у функцији припрема немачке платформе за Мировну конференцију у Паризу, по питању кривице за рат, а потом, међународноправне експертизе о политици немачке владе у лето 1914, иза које су, у крајњој линији, стајали политички разлози – отварање питања ревизије чл. 231. Версајског уговора и преиспитивање ставова о немачкој одговорности за рат. У кампању су се укључили и немачки професори, а у јавности је по том питању остварен готово потпуни консензус.⁸⁷

У августу 1919. у Рајхстагу је формирано једно тело које је требало да отвори питање ревизије члана 231. Версајског уговора, али због његове неоперативности, иницијатива око ревизије убрзо прешла под окриље Министарства спољних послова, где је формирано одељење – Реферат о ратној кривици (*Kriegschuldreferat*) – које је у почетку водио Бернхард фон Билон (предратни немачки канцелар, од 1900–1909). Оно је имало задатак да „среди” и „очисти” документацију Министарства у погледу узрока рата и да објави огромну грађу за период 1871–1914, са основним циљем да се покаже „немачка мирољубива политика” у овом периоду.⁸⁸

У Министарству спољних послова још у мају 1919. спроведена је опсежна класификација и систематизација докумената из ратног периода, када је издвојен „потенцијално инкриминативни материјал” и враћен његовим творцима – канцелару Теобалду фон Бетман-Холвегу, секретару Јагову и другим функционерима у овом министарству, као њихови „приватни папири”. Немачки функционери су се међусобно повезивали и припремали тактику како да се бране уколико дође до судског процеса: она је подразумевала, између осталог, и склањање компромитујућих аката чији је садржај могао да буде оптужујући за Немачку. Из истог разлога припре-

⁸⁶ Велибор Буха, *Србија у немачком и аустријском тумачењу кривице за Први светски рат 1919–1941*, магистарски рад, Београд, 2010, стр. 14–15.

⁸⁷ М. Бјелајац, *Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 39–47.

⁸⁸ Исто, стр. 40.

мала се и немачка јавност ширењем смишљених гласина да је питање о ратној одговорности уперено против државе у целини, да је потребно морално спасавати Немачку и да је то патриотска дужност сваког Немца.

Та рана фаза прикривања докумената била је договорена још 7. јануара 1919, када је председник комисије за примирје Ерзбергер сазвао представнике министарства спољних послова и војске да договоре активности око тога. Билон је тада био одређен за рад на дипломатским, а некадашњи Лудендорфов блиски сарадник мајор фон Харбоу за рад на војним документима. Њихов задатак је био да грађу одаберу тако да покажу да се „Антанта дуго и систематично припремала за рат против Немачке” и да она, а не Немачка, сноси директну одговорност за избијање рата 1914. године.⁸⁹

Почетком двадесетих година у Немачкој је формирана „Централна служба за истраживање узрока рата” (на челу са Алфредом фон Вегерером, бившим официром и учесником рата), која ће радити до 1937. са превасходним задатком да делује према иностранству. Она је имала јасно одређен циљ: да се за немачке погледе придобију интелектуални кругови у САД, потом у Великој Британији, који су мање тврди према Немачкој од Француске. Прве акције ове службе имале су за циљ да се докаже да су Француска и Русија у лето 1914. биле спремне за рат.⁹⁰ Другу област деловања чинили су Сарајевски атентат и аустроугарско-српски односи пред рат. Интензивно се наставља и акција „прикривања” докумената, започета још за време дипломатске акције у јулу 1914, а потом, објављивањем немачке Беле књиге. У свим ситуацијама пласирана је теза да се радило о „опкољавању Немачке”, а у исто време Аустроугарска је подстицана на непомирљивост и први корак ка рату. Требало је доказати како је улазак у рат за ове две монархије била чиста изнуда, а не намера. За јавност су се смишљали и пуштали гласови да је кампања о ратној одговорности уперена против земље, цркве, отаџбине, да треба морално спасавати Немачку и да је то патриотска дужност сваког Немца.⁹¹ За потребе намерног прикривања немачке улоге у покретању рата служили су и „стилизовани” мемоари Бетман Холвега (1919), фелдмаршала фон Хинденбурга (1920), генерала Молткеа (1922), адмирала Тирпица (1919), нешто касније Билова (1930), па и самог кајзера (1922), док је, на другој страни, невидљива „патриотска цензура” допринио сила да се поједини дневници и мемоари који нису били на тој линији не објављују.

Придобијање САД за ревизију Версајског уговора текло је различитим каналима. Тежиште је било на врбовању америчких научника, али једнако се радило и на придобијању политичких актера који би то питање отварао у институционалним оквирима и медијима. Посебна се пажња посвећивала радио-програмима, слању часописа и књига библиотекама, учешћу немачких стручњака на научним скуповима, утицају на објављивање изворне документације, библиографских издања и др. На овом послу радила је целокупна немачка конзуларна и дипломатска мрежа у САД. Немачке представнике нарочито је занимало да се промовишу виђења како су корени рата далеко старији и да иза њих, у првом реду, стоји руска тежња за

⁸⁹ Исто, стр. 41.

⁹⁰ Познато је да су немачки званичници суочи избијања рата 1914. рачунали са руском неспремношћу за рат, коју су тумачили као своју велику предност и желели су по сваку цену да је искористе.

⁹¹ Андреј Митровић, „Фриц Фишер или немачко суочавање са историјом”, уводна студија, у: Фриц Фишер, *Савез елита*, Нолит, Београд, 1985, стр. 20.

контролом мореуза и француска намера за повратком Алзаса и Лорена. Требало је, по речима Вегерера, шефа „Централне службе за истраживање узрока рата”, отклонити „базичне грешке” о наводном „бланко чеку” који је Немачка дала Аустрији и важности покушаја посредовања Едварда Греја, затим инсистирати на позадини Сарајевског атентата (кривица Србије и Русије), те повезаности руске мобилизације са објавом рата. Према немачком министарству иностраних послова, придобијање и „просвећивање јавног мњења у бившим непријатељским и неутралним земљама био је суштински, базични задатак за постизање ревизије мировних уговора”. У немачкој политици према САД амбиције су досезале не само до професора, сенатора, локалних политичара, јавног мњења преко медија, популарних и научних књига, већ је постојала и евидентна амбиција да се утиче и на школске уџбенике, а самим тим и на образовање младих Американаца.⁹²

Дакле, време између два светска рата имало је по питању ратне одговорности специфична обележја; њему ће главни тон давати немачка иницијатива да се Немачка ослободи терета кривице за избијање рата 1914. и она пребази на Антанту, да се докаже како се Антанта „дуго и систематски припремала за рат против Немачке” или, у најгорем случају, та одговорност подели са Антантом. Нова „учитавања” овог питања уследиће током хладног рата (после Другог светског рата), када се тежило хомогенизацији западног блока – НАТО-а и када је конфронтација са Немачком по питању кривице за светске ратове било контрапродуктивно. Након што су кривци за Други светски рат кажњени у Нирнбергу, а Немачка подељена на четири зоне под управом сила победница, идеолошки сукоб Истока и Запада и успостављање нових савезничких односа утицали су на релативизацију немачке кривице у Првом светском рату. Слика немачко-француских односа у овом рату почела је да се „умекшава”, да би цео покушај ревизије историје до деведесетих година пратио кривуљу односа између Велике Британије, Француске, Немачке и САД, на једној, и источног блока са СССР-ом, на другој страни. „И у тренутку кад се распада Југославија”, тврди историчар Љубодраг Димић, „кад пада Берлински зид, кад се завршава хладни рат, кад тај рат има свог победника, долазимо до нечег што је врло индикативно и везује се за причу о ревизији, а то је да та ревизија у пракси значи разбијање Југославије. Јер је она разбијана и 1941, кад је била извршена ревизија оног што је гарантовао мировни уговор из 1919/1920. године. А разбијање Југославије 1991. значи рушење поретка који је успостављен након Другог светског рата и рушење једне државе која је продукт 1918. године. У том великом удару из деведесетих пада и Чехословачка. Нестаје Југославија, настаје више држава на њеном темељу, на њеном наслеђу. И тај ревизионистички удар је ишао прво кроз сферу политике, а наравно потврђивала га је историографија, која је мењала чињенице, контекст, улогу актера, манипулисала је расположењима народа...”⁹³

Дух немачко-аустријских настојања између два светска рата преживео је и после Другог светског рата, „као да се ништа у међувремену није десило” и као да тај

⁹² Наведено према: М. Бјелајац, *Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 44.

⁹³ *Недељник*, 26. децембар 2013 – 9. јануар 2014.

дух политичке ревизије првог није поновио несрећу новог (другог) светског рата. Србија је увек сматрана кривом за рат, питање је само у којој мери и у којим ситуацијама се та кривица учитавала. Својевремено је историчар Димитрије Ђорђевић, на светском конгресу историчара у Риму 1964, био у ситуацији да аргументовано (на темељу веродостојних извора) брани Србију од искључиве одговорности за избијање рата. Истовремено је писао у којој мери је у САД био присутан интерес за историју Хабзбуршке монархије. Према подацима којима је располагао, „на универзитетима у Америци и Канади 175 научника излагало је курсеве из историје Аустроугарске; одбрањено је 77 докторских дисертација, а 55 је било у току израде. Много пре осталих научних друштава која су се бавила посебним народима Европе, у Америци је основан Комитет за развој студија Хабзбуршке монархије. У Њујорку је постојао Аустријски институт који је финансирала влада у Бечу. Невероватно је био привлачан тај спој прошлости и садашњости, идеја о стварању посебне Средње Европе као противтеже Совјетима, а било је и носталгије за 'старим добрим временима' и дивљења за богато културно, уметничко и научно наслеђе Царства. Ова околност”, писао је Ђорђевић, „била је и остала веома значајна за стереотипно схватање западне и америчке јавности о Балкану и Србији као некаквој тамној мрљи преживелог отоманског наслеђа. Хабзбуршка и немачка историографија, посебно она између два светска рата, нису могле заборавити српско подривање Хабзбуршке монархије ради уједињења српског и осталих југословенских народа. (...) Касније у време распада Југославије деведесетих година, размишљајући о узроцима ове србифобје у америчким и западним круговима, налазио сам њихове корене у историјском аустро-немачко-српском сукобу који је претходило Првом светском рату. Чак је и амерички председник Клинтон (или онај који му је писао говор) јавно бубнуо да су два светска рата избила на Балкану”.⁹⁴

Традиционална немачка „школа прикривања” од шездесетих година суочиће се са новим храбрим трендовима које су наметнуле поменуте студије Фрица Фишера по питању немачке кривице за Први светски рат (тзв. „Фишеров контроверза”). Оне су представљале велики изазов за немачку, па и светску науку у целини, све до деведесетих година прошлог века, које ће изнедрити нов приступ балканском простору (посебно у интерпретирању улоге „српског фактора”), враћајући нас поново у нека времена када се више расправљало о „кривици за рат” него о историјском следу догађаја и дубоким коренима глобалних конфронтација које су се у једном историјском моменту претвориле у велики рат. Најупечатљивији израз тог новог политичког прилагођавања представљао је већ поменути говор америчког председника Клинтона, у коме је његов састављач написао да су оба светска рата започела на Балкану. Поново се на крају 20. века повампирила стара аустроугарска флоскула о „нецивилизованом” Балкану, где једна „цивилизована” велика сила треба да заведе ред. Ако стање и није било толико „нецивилизовано”, требало га је таквим представити. Поново су оживеле и све предрасуде расистичких корена према Балкану, које су култивисане у Немачкој у ранијим периодима.⁹⁵

⁹⁴ Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, књ. III, Београд, 2000, стр. 120.

⁹⁵ М. Бјелајац, Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице, стр. 16; Момчило Селесковић, *Србија у немачком јавном мњењу 1914-1918*, Сорбона, 1919 (Београд, 1996); Милорад Екмечић, *Белешка о улози расизма у одређивању немачких ратних циљева 1914-1918*, у: *Огледи из историје*, друго издање, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 273-284.

Савремена историографија о узроцима и кривици за Први светски рат

Деведесете године прошлог века, заједно са распадом Југославије и грађанским ратом у њеним западним републикама, изнедриле су у свету нов приступ балканском простору у целини, који ће се у домену историографске литературе манифестовати кроз покушаје да се реинтерпретира улога Балкана, посебно Србије, у кључним сегментима везаним за почетак Првог светског рата. Расправљајући о кривици за рат који се деведесетих година одвијао на простору бивше Југославије, део те литературе трагао је за њеним коренима са почетка 20. века, проналазећи их, поред осталог, и у догађајима (од мајског преврата 1903. до Сарајевског атентата 1914) који су имплицирали одговорност „српског фактора” за избијање Првог светског рата. У чему се, заправо, огледала кривица Србије и како се она читавала у савременој литератури? У својој *Историји Првог светског рата* британски историчар Марк Корнвол је (у првој половини деведесетих година прошлог века) тврдио је да је рат био добродошао српској влади, јер ју је решавао унутрашњих брига. Србија је, према његовим „доказима”, била далеко тврдоглавија и независнија „него што су историчари замишљали (...) У јулу 1914. Србија је била спремна да одбије аустријске захтеве који су били у супротности са статусом суверене и ’цивилзоване’ државе (...) Због тога је влада срочила (по сопственом мишљењу) веома помирљив одговор, који је ипак био пун резерви (...) Краљевина је 25. јула била спремна да уђе у ризик локалног рата са Аустроугарском (...) До краја јула 1914. године Пашић је знао да се Велика Србија може остварити само кроз огањ свеевропског рата. Сама Србија помогла је да се тај рат догоди јер током јулске кризе није била спремна да се врати у положај аустроугарског сателита”.⁹⁶

Британски историчар очито није знао, или није желео да прихвати, да се Србија у то време борила са озбиљним унутрашњим проблемима који су били последица њеног ангажовања, истрошености и великих људских и материјалних губитака у балканским ратовима (1912–1913). Србији је нови рат (1914) понајмање био потребан, јер за њега није била спремна.⁹⁷ За рат је било неопходно спремати се бар не-

⁹⁶ Наведено према: Миле Бјелајац, Србија је учинила све уступке, *Политика*, фељтон, 21. децембар 2013.

⁹⁷ Од завршетка балканских ратова до почетка Првог светског рата, Србија није стигла да набави и попуни неопходну опрему и наоружање за своју војску. Поред недостатка артиљеријског оружја и муниције, њена војска је оскудевала у пешадијском наоружању, савременим (брзометним) пушкама и митраљезима. Да би поправила стање у војсци и повећала њен борбени потенцијал, српска Народна скупштина је 14. јуна 1914. донела *Закон о ванредним кредитима за допуну наоружања и опреме војске*, којим је одобрен кредит од око 123 милиона динара „за потребе артиљеријске и пешадијске опреме и наоружања, набавку одеће (униформи), инжењеријске и санитетске опреме и прибора”, а 7. августа исте године и *Закон о ванредним кредитима за 1914. годину* о утрошку 60 милиона динара „за задовољење свих војних потреба изазваних мобилизацијом војске, издржавање војске и стоке до демобилизације”, као и осталих ванредних и државних потреба „које се јављају и које ће се јавити као последице мобилизације и рата”. (*Српске новине*, 2/14. јуни и 26. јули/7. август 1914). У таквој ситуацији, влада је пред рат била принуђена да се обраћа савезницима за помоћ, на првом месту Русији: „Молите најтоплије владу да нам помогне у овим тешким тренуцима и отвори кредит за три месеца од 90,000.000 динара јер нас је мобилизација затекла у најнезгоднијем времену кад се пореза тек прикупља, а новца имамо једва да изведемо мобилизацију”. Пашићев телеграм упућен 28. јула 1914. (истога дана када је Аустро-Угарска об-

колико година. Аустријски извештаји из тог периода говоре да ће Србија бити спремна за рат за једно две до три године. Она је преоптерећена француским кредитима, презадужена, због тога није могла да рачуна на додатну финансијску помоћ коју би употребила за модернизацију и преоружање своје војске. Када је Француска ушла у рат, прво је дала Србији кредит да набави оружје. Ови кредити биће враћани све до седамдесетих година прошлог века. У Србији је пред рат ескалирао и сукоб цивилне и војне власти,⁹⁸ што указује на непостојање сагласности између државног и војног врха која је била неопходна за почетак рата. Сукоб се окончао повлачењем краља Петра (1914) и регентством престолонаследника Александра. Пашић је већ на крају Другог балканског рата нагласио како Србији у наредном периоду не треба рат, већ окретање сопственој будућности.

Реакције које ће у европским метрополама уследити на јулски ултиматум Србији, а који су и сами Аустријанци и Немци означавали као „неприхватљив”, морале су ипак навести Корнвола на другачији закључак. По предаји ултиматума (23. јула 1914),⁹⁹

јавила Србији рат) преко посланства Краљевине Србије у Русији, са молбом руској влади, јасно и недвосмислено изражава стање српске војске непосредно пред почетак рата. (Архив Србије, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), МФ (микрофилм) 1914, ролне 411-412)

⁹⁸ Реч је о сукобу престолонаследника, од 1914. регента Александра Карађорђевића и Николе Пашића са завереничком официрском групом („Црна рука”), која ће 1911. прерасти у тајну организовану групу „Уједињење или смрт”, са одређеним политичким циљевима. Сукоб је достигао врхунац у пролеће 1914: скривајући се иза војног врха (ова тајна организација је, наиме, чинила срж војне опозиције у тзв. „сукобу цивилних и војних власти”) и сарађујући са опозицијом, завереници су приволели, навели или присилили старог краља Петра да обори Пашићеву владу упркос њеној већини у народној скупштини; међутим, одлучна руска интервенција и притисак, изгледа уз интервенцију француског капитала, решили су ову кризу у корист Пашића, тиме и у корист очувања уставног поретка. Краљ Петар се морао повући, наводно због болести, а власт је предао престолонаследнику Александру који је ступио на чело државе у својству регента. Да би доказао снагу своје партије и прибавио нов демократски легитимитет цивилним властима, Пашић је тада расписао ванредне скупштинске изборе. У целој тој ситуацији, припадници „Црне руке” су се отели контроли уставних фактора, па су се од тада у Србији могли приметити знаци двовлашћа који су посебно долазили до изражаја у њеној политици према Аустроугарској. Александар је током рата био огорчени непријатељ Црне руке, која му је радила о глави и која се пре Првог светског рата претворила у неку врсту отуђеног центра моћи, посебно од када се наметнула војнообавештајним структурама у српској војсци.

⁹⁹ Аустроугарска је тражила од Србије да: 1) спречи издавање публикација које подстичу мржњу и непријатељство према Аустроугарској; 2) моментално распусти организацију Народна одбрана, и да исто поступи и са другим организацијама које учествују у пропаганди против Аустроугарске; 3) из јавног образовања уклони све што би могло да служи или служи за подстицање пропаганде против Аустроугарске; 4) из војске и администрације уопште уклони све официре који су криви за пропаганду против Аустроугарске, а имена тих официра доставила би власт Аустроугарске; 5) **прихвати учешће аустроугарских органа власти у сузбијању субверзивних делатности против Аустроугарске на територији Србије**; 6) **предузме судски поступак против саучесника Сарајевског атентата који су на српској територији, уз помоћ и упутства аустроугарских органа**; 7) моментално ухапси две именоване особе које су уплетене у атентат по истрази коју је прелиминарно спровела Аустроугарска; 8) ефикасним мерама спречи нелегални пренос оружја и експлозива преко границе; 9) упуту Аустроугарској објашњења поводом изјава високих српских званичника у Србији и иностранству, који су изразили непријатељство према Аустроугарској; 10) без одлагања обавести Аустроугарску о испуњавању ових обавеза.

Добивши моралну подршку својих савезника, а по савету Француске и Русије, српска влада настоји да Аустроугарској не пружи прилику за оптужбе и решавање сукоба оружјем, али ни да „допусти нарушавање достојанства и независности државе”. У том смислу, прихватила је све захтеве из ултиматума, осим захтева из тачке шест, а захтев из тачке пет је прихваћен уз ограду, при чему је нуђена је и арбитража Хашког суда или великих сила. („Српска краљевска влада мора признати да јој није јасан сав значај и

аустроугарски амбасадори по европским метрополама могли су да чују оштре реакције да је то „најужаснији документ који је једна држава икада уручила некој другој држави“ (изјава сер Едварда Греја, британског државног секретара за спољне послове) и да је срочен само с једним циљем – да доведе до рата. Према томе, није тешко одгонетнути његову праву природу и намену. Када су, пак, 26. јула у европским престоницама добили на увид садржај српског одговора, у њиховим реакцијама видело се поштовање српског напора да се сачува мир до крајњих могућих граница. Руски министар Сазонов коментарисао је да српски одговор „превазилази сва очекивања по умерености и жељи да се Аустроугарска задовољи. Ми не видимо какви би још захтеви могли бити... изузев ако бечки кабинет не тражи изговор за рат“. Бугарски премијер Радославов је изјавио „да се Србија у свом одговору на аустријску ноту показала врло помирљива и учинила је све уступке који су могући“. Из француског Министарства спољних послова аустроугарском амбасадору је пренето „да је по општем уверењу Србија ишла до крајњих граница, те с тим више има разлога надати се да Аустроугарска неће учинити ништа непоправно“.¹⁰⁰ Како онда објаснити да је српски одговор „најнеповољнији“ утисак оставио у дипломатским круговима у Берлину и Бечу, међу протагонистима рата, сем да се тако нешто очекивало и прижељкивало.

Стиче се ипак утисак да историчари који инсистирају на српској кривици за рат нису ни консултовали релевантна документа која готово из дана у дан прате развој догађаја у распону од месец дана, од Сарајевског атентата 28. јуна до аустроугарске објаве рата Србији 28. јула 1914, у време када се решавала судбина рата. Андреј Митровић (ослањајући се на бројне изворе из немачких и аустријских архива) пише о раскораку брзих одлука да се по сваку цену иде у рат, под изговором одговорности Србије, без обзира на извештаје који су пристизали из Сарајева,¹⁰¹ а потом и од специјалног делегата Министарства спољних послова из Беча Фридриха Визнера, од 13. јула, да „нема доказа о учешћу српске владе у атентату, у његовој припреми, или обезбеђењу оружја“; напротив, „постоји много више разлога за тврдњу да је то искључено“.¹⁰²

Објава рата Србији 28. јула 1914. имала је предисторију од неколико недеља, које су биле пресудне за доношење одлуке о рату. Конрад фон Хецендорф је већ 29. јуна увече пред грофом Бертолдом, министром спољних послова, одлучно захтевао: „Рат, рат, рат“ и већ том приликом наредио хитну „мобилизацију против Србије“ за 1. јули 1914. године.¹⁰³ И немачки кајзер Вилхелм II је поводом првих ве-

---

домашај захтева царске и краљевске владе да се Србија обавезе примити на својој територији сарадњу органа царске и краљевске владе, али изјављује да ће примити сарадњу која би одговарала међународном праву и кривичном судском поступку као и добрим суседским односима“).

¹⁰⁰ Наведено према: Миле Бјелајац, „Србија је учинила све уступке“, *Политика*, фељтон, 21. децембар 2013.

¹⁰¹ Непосредно по убиству надвојводе Фердинанда, аустроугарске власти у Сарајеву спровеле су детаљну истрагу и на основу свега откривеног, могло се закључити да атентатори, организатори и сарадници ни су били професионални агенти, већ да је група националних револуционара замислила, организовала и извела атентат, вођена својим убеђењима, а да су им у томе помогли неки људи „Народне одбране“ у Србији. И поред све упорности истражних органа да открију траг који би бар у неколико доказивао да су били углетени и меродавни органи и личности Србије, то им није пошло за руком. Напротив, све чињенице су говориле против такве сумње. (А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 11–13)

¹⁰² Исто, стр. 12–13.

¹⁰³ Н. Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, Graz, 1963, стр. 558; А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 1981, стр. 32.

сти о ратоборним расположењима које поводом атентата преплављују Беч, на де-пеши свог посланика из Беча 30. јуна 1914, написао: „Сад или никад!“¹⁰⁴

Када је одлука о рату коначно донета, показало се ипак да војска није била спремна, па је начелник Генералштаба затражио шеснаест дана за припрему мобилизације. Тако је добијено време за писање ултиматума Србији, који је требало да садржи убедљиве оптужбе и неприхватљиве захтеве, а да при том буде одмерен у форми.¹⁰⁵ Писање овог документа поверено је барону фон Мусулину, који је дуго и напорно радио на њему. Пошто није било доказа о одговорности Србије за атентат оптужбе су проширене, дакле промењене; садржај овог документа показује да су се оне сводиле на то „да у Србији постоји великосрпска пропаганда“, односно да је „великосрпска пропаганда преношена из Србије у Монархију“. Упркос свим наведеним подацима који је требало да поткрепе ову тезу, и поред све списатељске вештине барона фон Мусулина, били су то сувише слаби разлози за изазивање рата.¹⁰⁶

Кључни моменат у хронологији јулских догађаја, везан је за долазак специјалног изасланика царско-краљевског министра спољних послова (грофа Александра Хојоса) у немачку престоницу 5. и 6. јула 1914, са задатком да, у име цара Фрање Јосифа I и аустроугарске владе, затражи од кајзера Вилхелма II и немачке владе одговор „да ли Немачка намерава да, у складу са својим савезничким обавезама најчвршће и потпуно стане уз Аустро-Угарску, уколико би се она одлучила за веома оштре и дале-косежне кораке према Србији“ коју је Беч оптужио за недавно убиство престолона-следника Франца Фердинанда.¹⁰⁷ Својим садржајем и интонацијом документа (лично писмо цара Фрање Јосифа за немачког кајзера и меморандум бечке владе за немачку владу), која је том приликом предао гроф Хојос, јасно су казивала да Монархија намерава да се најоштрије, тј. оружјем, обрачуна са малим јужним суседом и да су у

¹⁰⁴ А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 177

У документима је забележено да је немачки цар, након што је прочитао помирљиви српски одговор на аустроугарски ултиматум, променио своје расположење према рату, па је немачком државном секретару за спољне послове написао: „Неке резерве које је Србија учинила уз поједине тачке могу, према мом убеђењу, да буду потпуно разјашњење преговорима. Али унутра је садржана капитулација најпонижавајуће врсте и објављена је *orbi et urbi*. Тиме је отпала свака основа за рат.“ (*Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch*, Bd, 2, str. 18–19; Видети: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 80) Међутим, кајзерове министре и генерале није много занимао садржај одговора. За њих је сада било још једино важно то да се криза крајње заостри аустроугарским нападом на Србију, па да се из тога изроди оружани обрачун Рајха са Русијом и Француском, али под условом да се добије бар некакав изговор да је Русија кривац за рат. (I. Geiss, *Die deutsche Politik gegenüber Serbien in der Julikrise 1914*, у: *Велике силе и Србија пред први светски рат*, уредио В. Чубриловић, Београд, 1976, стр. 57–80; Видети: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 80) Зато су у Берлину с нестрпљењем чекали вест о општој руској мобилизацији. Ни у Монархији нису водили рачуна о садржају одговора; имали су изговор да српска влада није прихватила свако слово њиховог ултиматума и требало је само још да објаве рат.

¹⁰⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 65.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ Већ у јуну 1914, током сусрета немачког цара Вилхелма II и Франца Фердинанда у Конопишту (од 12. до 14. јуна), расправљало се о немачкој подршци Аустроугарској у случају рата са Србијом. Том приликом су се два савезника сложила у процени да Русија није спремна за рат, што је била повољна околност да се удари на Србију. Немачки цар је истовремено пружио гаранције да ће, у случају да Русија прискочи у помоћ Србији, Немачка стати на страну Аустроугарске. Такво држање Немачке представљало је и подстицај Аустроугарској да појача провокативну делатност према Србији (Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20. веку*, стр 588).

Бечу сматрали како је Немачка обавезна да у оваквом случају испуни своје савезничке обавезе.¹⁰⁸ Након обављених консултација међу највишим званичницима Рајха, немачки канцелар фон Бетман-Холвег и званично је 6. јула саопштио аустроугарском амбасадору грофу Сечењију и грофу Хојосу да Аустроугарска може са сигурношћу рачунати на потпуну подршку Немачке, уколико намерава да нападне Србију. Немачки канцелар је, том приликом, додао: „Кад је рат већ неизбежан, садашњи тренутак је повољнији од било ког каснијег”. То није био само „бланко чек” Бечу од стране Берлина (уобичајен израз у историографији), већ „попуњени” чек, издат строго наменски; важио је само за случај да Монархија искористи прилику и што пре зарати против Србије. Немачки Рајх је гурао свог савезника у рат и то – одмах. При том, његове најодговорније личности биле су свесне у какву катастрофу гурају свет, да акција против Србије, како се изразио и сам канцелар Рајха, „може одвести у светски рат”.¹⁰⁹ Тако је у Потсдаму пала коначна одлука о рату и, ма колико су наредни дани у јулу 1914. били својеврсни, изузетно испуњени, значајни и занимљиви, радило се само о спровођењу те одлуке и њеном превођењу у ратну стварност.

Лакоћа и брзина којом је постигнута сагласност између Берлина и Беча 5. и 6. јула реално није била заснована на Сарајевском атентату. На то указују и следеће околности: прво, сагласност је постигнута онда када је истрага убиства у Сарајеву тек започињала, дакле када она још није могла пружити доказе о одговорности Србије, чак и да их је и било; друго, у разговорима између немачких и аустроугарских представника није нико ни помињао доказе о одговорности Србије; треће, о убиству Франца Фердинанда није се ни разговарало, наиме оно је било само уопштено помињано,¹¹⁰ да би се та тема убрзо напуштала ради договора о обрачуна са Србијом. Очевидно је да никог од учесника разговора у Потсдаму и Берлину није занимало ко је заиста испланирао тај атентат, већ само то да убиство престолонаследника пружа „погодну паролу”,

¹⁰⁸ Н. Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, стр. 567; Наведено према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 8.

¹⁰⁹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 10; А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 48–54.

¹¹⁰ Вест о престолонаследничковој погибији изазвала је у Хабзбуршкој монархији мало жалости за Францом Фердинандом као човеком, а много олакшања што је овај свет напустио такав будући цар. Принц-престолонаследник је у својој држави, могло би се рећи, био чак омражена личност. Разлози његове непопуларности били су бројни (о чему говоре и историјски извори, као и његови савременици, људи из врха политичке и војне власти), од особина везаних за његову личност (својеглавошћу, уображеност, егоизам и изузетна наглост) које су одбијале људе из његове околине, до страхова (што је било важније) шта би Франц Фердинанд могао учинити када постане владар. Његови политички планови нису били никоме јасни. Знано се да намерава да далекосежним, одлучним и брзим реформама обнови Монархију, али се није знало како ће то спровести и већ је због те неизвесности његов пројекат изазивао неповерење владајуће елите и у Аустрији и у Мађарској. Пошто је био изузетно конзервативан и клерикалан, од њега су такође стрепили сви иоле либералнији кругови, посебно социјал-демократи. Од престолонаследника се није очекивало ништа добро. То се нарочито односило на Мађарску. Знано се да Фердинанд сматра Мађаре одговорним за слабости извршне власти у монархији, да намерава да укине стање створено дуалистичким уређењем државе из 1867. године и на тај начин мађарском високом племству одузме привилегију да буде, уз аустријско племство, владајући слој у Монархији.

Ни на двору Фрање Јосифа није било ожалашћених због онога што се десило у Сарајеву. Наиме, однос између цара и престолонаследника били су крајње лоши. На вест о убиству Франца Фердинанда, коју му је саопштио његов ађутант, цар је најпре узвикнуо „Ужасно!”, а затим: „Свевишњи не дозвољава да га изазивају! Верховна моћ је поново успоставила онај ред ствари који ја на жалост нисам успео да одржим!” (А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 23–30).

добродошлу прилику за рат Аустроугарске против Србије. Вест о атентату дефинитивно је прихваћена у Бечу и у Берлину као погодан изговор за потезање оружја.¹¹¹

Документи на основу који се могу реконструисати разговори и писмена комуникација најмеродавнијих личности и представника друштвене елите у Бечу током 29. и 30. јуна јасно указују да је већ тада у Монархији преовладала она струја која је желела да се атентат „искористи за конструисање обрачуна са Србијом”.¹¹² Дакле, средњоевропске царевине биле су обострано и једнодушно заинтересоване да искористе пружену прилику (Сарајевски атентат) и употребе је као погодан изговор за обрачун Монархије са њеним јужним суседом. У том смислу 5. и 6. јула 1914. само су званично, формално и потпуно били усаглашени ратоборни ставови двеју сила према Србији. Период до 28. јула 1914, када је уследила формална објава рата Србији, искоришћен је за темељну припрему Монархије и њене војске да крене у кампању која се од Конрада фон Хецендорфа и Оскара Поћорекa, команданта аустроугарске Балканске војске, доживљавала као војничка шетња до Ниша.

Уместо планиране „шетње”, аустроугарска Балканска војска биће у првој години рата, после Церске и Колубарске битке, потучена до ногу, а највећи „јастреб” у Бечу, Хецендорф, како пише аустријски војни историчар Мафред Раухенштајнер, први је признао пораз: Што се њега тиче, рат је и за Аустроугарску монархију и за Србију био завршен, противник је победио, ривалство са Краљевином Србијом је коначно окончано српском победом. Као што је некад обијао царска и краљевска врата кукајући да му дају рат са Србијом, Хецендорф је сада од старог цара тражио дозволу да са њом склопи мир. Међутим, даља судбина рата на Балкану није више била у рукама Беча. Горине 1915. у рат на Балкану укључује се Немачка и она преузима иницијативу после аустријског пораза у зиму 1914. године. „Берлину је тек тада до рата”, тврди Раухенштајнер, „треба му Балкан, треба му Грчка да би протресао Бугарску и Румунију увео их у рат на страни Централних сила и тако се „одоздо” приближио Русији.”¹¹³ Потребне су му и слободне комуникације преко Србије, да би се преко Бугарске повезао са својом савезницом Турском, која контролише мореузе. Хецендорфа више нико ништа не пита, цар умире, а његов наследник Карл је бледа сенка свог претходника. Рат је тако ушао у друго „полувреме”, када ће Аустријанци на Балкану ратовати под немачком командом и за немачке интересе.

*

Деведесетих година прошлог и у првој деценији 21. века историографију у свету обогатило је објављивање великог броја књига, чланака и тематских зборника у којима се третирају или преиспитују поводи, узроци и кривица за избијање Првог

¹¹¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 18. (Проф. Митровић се овде позива на следећу литературу: F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1971; F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969; F. Fischer, *Weltmacht oder Niederlage*, Frankfurt a. M., 1965; F. Fischer, *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild*, Düsseldorf, 1977; F. Fischer, *Juli 1914: Wir sind nicht hineingeschlittert*, Reinbek bei Namburg, 1983; I. Geiss, *Das Deutsche Reich und Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges*, München, 1978; J. Droz, *Les causes de la Première Guerre mondiale*, Paris, 1973; L. C. Turner, *The Origins of the First World War*, London, 1970; V. R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, London, 1973; F. Stern, *The Failure of Illiberalism*, Chicago, 1975, 75-158).

¹¹² Наведено према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 19.

¹¹³ Интервју са Манфредом Раухенштајнером, *Нови Стандард*, 25. новембар 2013.

светског рата.¹¹⁴ Ова литература је, на једној страни, етаблирала већ утврђену тезу о империјалним коренима немачке и аустроугарске политике и тежњи да се изврши нова прерасподела моћи; друга врста ове литературе настоји да укаже на одређени степен угрожености Немачке и Аустроугарске, пре свега од Русије, које су, следствено томе, биле присиљене на „превентивни рат“; а трећа настоји да проблем избијања рата сузи и фокусира на Балкан, који је од деведесетих година по трећи пут у једном веку постао парадигма нових сукоба у региону и главна мета медијско-пропагандних сатанизација у свету које ће уследити тим поводом.¹¹⁵

У односу на историографију која се деценијама „етаблирала кроз полемике, али и увођење нових форми промишљања и рада на изворима“, ми смо данас сведоци, тврди историчар Миле Бјелајац, „да постоје и неки други трендови, мање научни, а више одраз свог времена. Рекли бисмо, дела са – политичком мисијом. Историчару са овог простора не могу да промакну дела намењена широј публици, код глобалних издавача, која оживљавају реторику међуратне (поражене) Европе. Након 'кратких историја' Босне и Косова, које су политичари делили новинарима и мање упућеним сарадницима, сада се, пред 100-годишњицу Првог светског рата, појављују дела која 'откривају' дуго скриваног кривца за рат – 'српски национализам', 'конспирацију' против једног уређеног и цивилизованог царства које је било носиоца прогреса и стабилности на Балкану. Открива се тако да је у корену свега Гарашиново *Начертаније* из 1844. године, пројекат 'Велике Србије', страст и склоност за убиством владара, где се повезују 1903. и 1914. година, итд., итд.“¹¹⁶

Бјелајац, пре свега, мисли на (већ поменуто) књигу професора Кристофера Кларка, у којој проналази бројне мањкавости, па и далеко крупније „стручне пропусте“ у садржајима, од којих ћемо овом приликом издвојити оне које се тичу намера аутора да српској влади припише кривицу за избијање рата. Поред Аписа, који је по Кларку главни дизајнер Сарајевског атентата, ту је и Пашић, потпуно упознат са

¹¹⁴ R. J. W. Evans and Hartmuth Pogge von Strandmann (eds) *The Coming of the First World War*, Clarendon Press, Oxford, 1991; Samuel R. Williamson, *Austria - Hungary and the Origins of the First World War*, New York, 1991; John W. Langdon, *July 1914: The Long Debate, 1818–1990*, Berg, New York/Oxford, 1991; V. R. Berghan, *Germany and the Approaching of War in 1914*, St. Martin Press, New York, 1973 (1993); Holger H. Herwig, *The First World War Germany and Austria - Hungary 1914–1918*, Arnold, 1997; Annika Mombauer, *The origins of the First world war, Controversies and consensus*, Longman, 2002; Ista, *Helmut von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge University Press, 2001, 2003, 2005; Keith Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914*, St. Martin's Press, New York, 1995; Keith Wilson (ed.), *Forging Collective Memory. Governments and International Historians through Two World Wars*, Berghan, Oxford, 1996; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1913–1913 Prelude to the First World War*, Routledge, 2002; Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig (eds), *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, 2003, 2007; Rut Henig, *The Origins of the First World War*, (3th ed.), Routledge, 2003, (1. izdanje 1993); David Fromkin, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, New York, 2004; James Joll & Gordon Martel, *The Origins of the First World War* (3th ed.) Longman, 2007; Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, *The Great War and the Twentieth Century*, Yale University Press, 2002; **Jay Winter, Antoine Prost**, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2005; Sean McMeekin, *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898–1918*, Penguin, London, 2010; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press, Harvard, 2011; Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin, London, 2012. (Наведено према: М. Бјелајац, *Нову (стари) заплету око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 50)

¹¹⁵ Исто, стр. 50–51.

¹¹⁶ Исто, стр. 53.

плановима о атентату. Ако је Пашић и био свестан да Србија мора да чува мир и да не изазива сукобе, он је „подсвесно” радио да рат што пре избије, како би заокружио свој национални пројект. За ово, по Кларку, нису били потребни ни извори ни докази, он то реално претпоставља. Кларк је такође представник оног историографског тренда, обновљеног деведесетих година, који је зачетак „малигног” великосрпског пројекта видео у појави *Начертанија*. Он при том прећуткује, или можда не зна, да је Србија већ крајем августа 1914. изашла пред савезнике са југословенским програмом као својим ратним циљем, да га је исте године у Нишу на заседању скупштине (7. децембра) озваничила и борила се за њега, да би 1917. године српска влада, заједно са представницима Југословенског одбора, потписала Крфску декларацију, која је дефинисала основна начела будуће заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Упркос томе, наглашава Бјелајац, за Кларка је Гарашаниново *Начертаније* „blueprint” за српске државнике све до 1918. године.¹¹⁷

Кристифор Кларк почиње своју књигу убиством српског краљевског пара 1903, успостављајући континуитет са атентатом на аустроугарског престолонаследника 1914. године. Починиоци убиства из 1903. усмеравају се 1914. године на подривање Аустроугарске, док њихов вођа Драгутин Димитријевић Апис постаје шеф српске војне обавештајне службе, са несумњивом улогом у стварању „Црне руке” и организовању терористичке мреже која стоји иза убиства аустројског надвојводе. Критикујући српски национализам који је, по њему, један од генератора и балканске кризе 1912–1913, аутор пренебрегава чињеницу да је Европа, готово унисоно, прихватила ослободилачку мисију балканских савезника и да је она, изузев Аустроугарске, без противљења прихватила Букурешки мир из 1913, који је санкционисао резултате балканских ратова. Српски национализам је, према Кристоферу Кларку, стварни узрок и Првог светског рата. Уз Србију и Аустроугарску, за рат је највише крива и Русија, зато што Србију није пустила низ воду.¹¹⁸

Сличну тезу о руској кривици лансирао је и амерички професор Шон Мекмикин (са Универзитета у Истанбулу) у својој студији *Руско порекло Првог светског тата* (*The Russian Origins of the First World War*), објављеној 2011. године. Када се ради о одговорности за Први светски рат, Мекмикин тврди да „тренутни консензус (у светској историографији – прим. М.З.) око Првог светског рата (да је Немачка хтела превентивни рат из страха од нарастајућег руског војног потенцијала), не може преживети озбиљну анализу”. Супротно том веровању, он упире прстом на Русију као главног кривца за почетак рата, позивајући се наводно на резултате својих истраживања у царским руским архивима, доступним после пада Совјетског Савеза. Не амнестирајући ипак Немачку од оптужби због улоге коју је она имала у јулској кризи 1914 (у стилу да је „потребно двоје за танго”), он пише како је Русија, пре Немачке, искористила кризу у аустроугарско-српским односима након атентата у Сарајеву да намерно лансира рат са Аустроугарском и Немачком. Она је то урадила са таквом вештином, представљајући Француску као вољног савезника у овим плановима (аутор конструира тезу да су Французи Русима дали „blanc cheque”, приказује Сазонова као ратнохушкача и тврди да је одлука о рату донета 25. јула 1914, када је Русија отпочела делимичну, тајну мобилизацију своје војске, пет дана пре наредбе о општој мобилизаци-

¹¹⁷ Исто, стр. 55–56.

¹¹⁸ Исто.

ји), а на другој страни, задржавајући за себе симпатије преварених Британаца. Мекмикин тврди да је руско министарство спољних послова аустријски ултиматум Србији заправо искористило као димну завесу да Лондону одвуче пажњу од руских војних припрема. Мобилизација руске војске (најпре делимична, потом општа), по њему, била је „још један судбоносан потез” и, сама по себи, ратоборан акт, усмерена против обе немачке државе и неминовно је изазвала ангажовање Немачке.

Али, питамо се, зашто је Русија ушла у ризик великог европског рата? Овде долазимо до оне радикалне димензије у Мекмикиновој студији о руском пореклу Првог светског рата, која је недвосмислено сврстава међу оне књиге које настоје да промене (ревидирају) досадашње разумевање овог рата у целини. Са амбиција немачког царства, чије је појављивање објективно „уништило” дотадашњу европску равнотежу снага и немачко-француских односа (у којима је историографија проналазила корене узрока који су довели до избијања Првог светског рата), аутор пребацује фокус својих анализа на питања која су од краја 19. века доминирала у међународним односима, а то је *Источно питање*. Први светски рат, тврди Мекмикин, могао би да се назове „ратом о Отоманској сукцесији”, у преводу, „ратом за Отоманско наслеђе”, а за последицу је имао коначни пад великог турског царства. Циљеви Русије, по њему, били су не само уништење Аустроугарске већ и Отоманског царства, одузимање Цариграда, контрола мореуза и, што је било посебно амбициозно, доминација над Персијом. Избијање рата 1914. Мекмикин тумачи као успешни маневар руског министра спољних послова Сергеја Сазонова, који је организовао „најповољнију могућу милитантну коалицију” и на тај начин Русији омогућио одговарајућу стартну позицију. Према овом аутору, Немачка је починила фаталну грешку са инвазијом Белгије и на тај начин допринела да Велика Британија постане део те коалиције; учешће В. Британије у Првом светском рату било је, по њему, фундаментална грешка. Британија је током 19. века пружала подршку Османском царству у борби против руских претензија на мореузе и изласка на топла мора, али је 1914. увучена у неприродни савез, супротно својим основним интересима, дозволила да је руске амбиције на рачун Цариграда уведу 1915. у Галиполску кампању, у којој је изгубила своје бродове и животе хиљада британских војника, без икаквих резултата.

Мекмикинова студија је, заправо, пројекција руских империјалних тежњи и њиховог утицаја на изазивање великог рата и обликовање руског курса по питању територијалних аспирација (пре свега, Галиција, Кавказ, Блиски исток). По њему, Први светски рат је представљао кулминацију ривалства руског цара Николаја II и кајзера Вилхелма II и њихових експанзионистичких снова на рачун Отоманског царства. За руску трговину мореузи су били од виталног интереса. Прецизније, Мекмикин тврди да су руске амбиције, између осталог, довеле у искушење њихову војну и дипломатску елиту да ризикују рат зарад успостављања контроле над Цариградом и мореузима, чему је све друго било подређено. Зар то не подсећа на покушај да се реинтерпретира Фишера теза о савезу елита, овога пута у руској варијанти? Један од главних криваца који је био спреман да гурне Европу у амбис кризе у јулу 1914, по Мекмикину, био је заправо руски министар спољних послова Сазонов. Њега аутор приказује као глумца који је, у потрази за сопственим интересима, утицао на ток догађаја од јула 1914. па надаље. Мекмикин верује да су Немачка и Аустроугарска покушале да „локализују” балкански сукоб, али да су Русија и Француска

учиниле тај конфликт европским ратом, а уласком Британије и светским: „Рат у којем су Француска и Британија подржавале Србију и Русију против Централних сила, био је исход који је прижељкивала Русија, а не Немачка”, тврди овај аутор.¹¹⁹

Бавећи се својом главном тезом (руским пореклом Првог светског рата), Шон Мекмикин не запоставља Балкан. У магазину *History Today* крајем 2012. године подржао је Кларково дело, сматрајући да је његова књига обновила примат Балкана у отпочињању конфликта „упркос донедавном веровању многих историчара да је то питање било решено на добар начин, уз консензус да је Немачка хтела рат из свог страха од нарастајуће Русије”. За њега је то стерилна „немачкоцентрична ортодоксија”. Одаје признање Кларку да је српску заверу у Сарајеву базично коректно реконструисао, на супрот „историјама које су обојене ’руским контранаративом’”. Кларк је „показао”, сматра Мекмикин, „да је аустроугарски ултиматум био далеко блажи него онај који је НАТО дао Београду пре косовског рата 1999”, али „да српски одговор није ни најмање био помирљив, већ ’високо парфимисано одбијање’, припремљено да би се импресионирала Француска и Британија, док је Русија већ дала подршку за рат”.¹²⁰ Подршку Кларковом виђењу дао је на страницама *Daly Mail*-а и Симон Грифит, поручујући да ће после супериорне књиге, и аргумената који су у њој изложени, сав ранији консензус око апсолутне немачке одговорности бити бачен у канту за отпад. Усхићење којим се коментарише рушење „Фишерове ортодоксије”, пише М. Бјелајац, а да се при том није етаблирала нова ортодоксија”, дакле, није пратило само Кларкову књигу.¹²¹

И професор историје на Кембриџу Ричард Џеј Еванс уверен је да Србија сноси највећу одговорност за избијање Првог светског рата: „Српски национализам и експанзионизам били су најдубље реметилачке силе, а српска подршка терористима ’Црне руке’ била је крајње неодговорна. Аустроугарска сноси мало мању одговорност због паничне и претеране реакције на убиство наследника хабзбуршког трона”, сматра овај историчар. По Евансовом мишљењу, Француска је истовремено охрабривала „агресију Русије према Аустроугарској и Немачкој”, док је Британија пропустила да посредује, као што је чинила током ранијих балканских криза због страха од европских и светских амбиција Немачке. Еванс заборавља, намерно или случајно, да је Британија заправо нудила да помогне у изналажењу решења у конфликту између Аустроугарске и Србије, али је Немачка на сваки начин то саботирала.

Др Хедер Џонс главне кривце, пак, види у Аустроугарској, Немачкој и Русији, чији су ратоборни политички и војни лидери изазвали овај рат: „Убиства личности ’плаве крви’ била су прилично уобичајена пре 1914. и рат обично није био последица таквих догађаја. Али, аустроугарски војни соколови – главни кривци за конфликт – видели су сарајевско убиство надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге, које је извршио босански Србин, као изговор да освоје и униште Србију, нестабилну суседну државу која је тежила да се прошири ван својих граница, на аустроугарске територије. Србија, исцрпљена после два балканска рата, 1912–1913, у којима је играла главну улогу, није желела рат 1914. године”. По њеним речима, „шири

¹¹⁹ Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press, Harvard, 2011.

¹²⁰ S. McMeekin, Christopher Clark, "Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914", *History Today*, December 2012; Наведено према: М. Бјелајац, *Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице*, стр. 57.

¹²¹ Исто.

европски рат уследио је пошто су немачке политичке и војне личности подстицале свог савезника, Аустроугарску, да нападне Србију, што је „узнемирило Русију, која је подржавала Србију и која је ставила своју војску у борбени положај пре него што су исцрпене све могућности за постизање мира”.

Професор Универзитета у Сасексу Џон Рол као кривце за рат означава Немачку и Аустроугарску, наглашавајући да „Први светски рат није избио случајно, нити зато што је заказала дипломатија”, већ „као резултат завере империјалистичких влада Немачке и Аустроугарске, које су се надале да ће Британија остати изван сукоба”. Рол подсећа да је на трону у Немачкој већ 25 година цар Вилхелм II, аутократа који је био уверен да је „немачки бог” и који је са двадесетак сарадника проценио да је добар тренутак за рат, јер су постојећи *status quo* у Европи за њега, као и за аустроугарске савезнике, били „понижавајући и неодрживи”. „У пролеће 1914”, истиче овај историчар, „та мала група људи у Берлину је одлучила да 'скочи у мрак', јер су знали да ће подршка аустријском нападу на Србију скоро сигурно то значити”.

Одговорност за Први светски рат, према професору универзитета у Штутгарту Герхарду Хиршфелду, дели шест земаља: Аустроугарска, Немачка, Русија, Француска, Британија и Србија: „Много пре избијања непријатељства, пруско-немачке конзервативне елите биле су убеђене да ће европски рат помоћи испуњавању немачких колонијалних амбиција и амбиција за војним и политичким престижом у свету”. Одлука да се ступи у рат због „релативно мале међународне кризе каква је био сарајевски атентат” је, по њему, „била резултат кобне мешавине погрешних политичких процена, страха од губитка престижа и тврдоглаве посвећености на свим странама веома сложене систему војних и политичких савезништава европских држава”.

Немачка историчарка Аника Момбауер сматра такође да су Аустроугарска и Немачка криве за рат. У том смислу она тврди: „Рат није био случајна незгода и могао се избећи јула 1914. године. У Бечу, владини и војни лидери желели су рат против Србије. Моментална реакција на убиство Франца Фердинанда 28. јуна 1914. била је да траже обештећење од Србије, за коју се сматрало да стоји иза завере за убиство и која је претила положају Аустроугарске на Балкану већ неко време. Кључно је то што је дипломатска победа сматрана безвредном, (...) почетком јула људи који су одлучивали у Аустрији, изабрали су рат”. За то им је, подсећа Момбауер, био потребан главни савезник, Немачка, која је одмах понудила безусловну подршку и извршила притисак на Беч да искористи своју „златну шансу”: „Обе владе знале су да је скоро извесно да ће Русија доћи да помогне Србији и да ће то претворити локални сукоб у европски, али били су спремни да преузму тај ризик”. Како примећује немачка историчарка, аустроугарски ултиматум Србији од 23. јула намерно је направљен тако да буде неприхватљив, пошто се Немачкој и Аустроугарској чинило да је „тренутак савршен” – иако се касније показало да је то био почетак њиховог пада.

Окривљујући такође Немачку и Аустроугарску, чији су лидери започели рат, професор Гари Шефилд пише како је „Беч искористио прилику која се указала убиством надвојводе да покуша да уништи свог супарника на Балкану, Србију. То је учињено иако су сви знали да ће заштитница Србије, Русија, тешко остати по страни и да би све могло да води општем европском рату”. Он тврди да су Русија, Француска и касније Британија само одбрамбено реаговале на могући почетак „експанзионистичког, освајачког рата”, иза којег су стајали представници немачке ели-

те, а да су немачки и аустријски лидери у јулској кризи 1914. „злочиначки ризиковали светски мир”. Занимљиво је тумачење др Катрионе Пенел да је „Немачка, која је патила од комплекса 'млађег детета' у породици европских империја, видела могућност да реконфигурише однос моћи у своју корист агресивним освајачким ратом”. Како наглашава, не сме се потценити ни улога Аустроугарске, јер је „ултиматум Србији од 23. јула био формулисан тако да је било практично немогуће прихватити га”. Аустроугарска је објавила рат Србији 28. јула, тачно месец дана после атентата, а Русија је дан касније наложила мобилизацију.

Жестока критика дела Кристофера Кларка потекла је и из пера британског историчара Макса Хејстингса, који у својој књизи (објављеној 2013) ефектног наслова *Катастрофа: Европа одлази у рат 1914 (Catastrophe: Europe goes to war 1914)*, нема дилеме око тога ко су лоши момци који су гурнули Европу у Први светски рат. То су, тврди Хејстингс, искључиво Немци и Аустријанци. По његовим речима, само је Немачка имала ту моћ да заустави „улазак у катастрофу” у јулу 1914. и то повлачењем подршке Аустрији за напад на Србију. Иако је овај историчар пре свега врстан познавалац Другог светског рата, са „Катастрофом” се, према многим оценама, доказао као један од највећих британских војних историчара. Он се противи било каквом амнестирању Берлина и Беча од одговорности и указује да је одлука Лондона да уђе у рат политички и морално била оправдана.

На другој страни, Хејстингс се обрачунава са поставкама историчара, попут Кларка, који на оптуженичку клупу стављају малу Србију, која је тобож била и те како свесна будућих последица Сарајевског атентата, а Аустрији дају за право да тражи одговарајуће обештећење. Он устаје против релативизације немачког империјализма, под изговором да су га имале и друге земље. Став „сви смо ми криви” код Хејстингса не пролази. По њему, Русија није желела рат 1914. године, јер су њени лидери рачунали да ће земља за две године (1916) бити у много јачој позицији за случај рата, кад оконча са програмом наоружања. Осврћући се на критике британског уласка у рат 1914, овај историчар уместо одговора нуди паралелу између Првог и Другог светског рата, па каже: ако се Британија оправдано укључила 1939. у рат због инвазије на Пољску, онда је по истом принципу било оправдано узети оружје и 1914. у одбрани Белгије.¹²²

Закључак

Историографска литература о Првом светском рату досеже цифру од преко 25.000 књига; та огромна библиографија у овој години јубилеја биће свакако премашена. Стиче се, ипак, утисак да су историчари у свету више него икада подељени по питању интерпретације узрока, повода и одговорности (кривице) за избијање овог рата, а да расправе о томе данас имају пренаглашену политичку и пропагандну интонацију. Снажан ревизионистички талас у светској историографији кренуо је

¹²² Тумачења поменутих историчара (Ричарда Еванса, Хедер Џонс, Џона Рола, Герхарда Хиршфелда, Анике Момбауер, Гарија Шефилда, Катрионе Пенел, Макса Хејстингса) преузео је *Танјуг* од британског *Би-Би-Си*-ја 12. фебруара 2014. године.

с књигом Кристофера Кларка, која је 2013. године постала велики хит у Немачкој, САД, Француској, Великој Британији... У њој се кривица за Први светски рат пребацује са Немачке на Русију, Србију и делимично Француску, што је иначе својствено великом броју историографских наслова који су се протеклих пар година појавили у англосаксонском и немачком говорном подручју. Покушаји да се демонтирају резултати великог немачког историчара Фрица Фишера и обнове она тумачења која су у време Хитлера (између два светска рата) доминирала немачком историографијом, данас су увелико на сцени. Учитавају се тумачења која су у супротности са утврђеним историјским чињеницама,¹²³ али зато одговарају данашњим политичким потребама Европске уније: Немачку треба ослободити сваке кривице за избијање рата, будући да она данас предводи Европу.

Каква ће бити реакција српских историчара и научних институција остаје да видимо у овој години великог јубилеја. Ипак, не можемо се отети утиску да је пропуштено драгоцено време и прилика да се научним аргументима благовремено парира покушајима превредновања српске улоге у периоду који је претходио избијању Првог светског рата, а који су већ дуже време присутни у ревизионистичкој литератури у свету. Историчар Душан Батаковић је новембра 2013. године за *Глас Русије* коментарисао да се у Србији „најаве ревизије Првог светског рата доживљавају малтене као припрема за нову објаву рата”. Зато држава ове године мобилише своје научне потенцијале да на основу изворне документације несумњиво покаже који су прави узроци Првог светског рата и не дозволи, како истиче Батаковић, „да се Србија представља као једна мрачна балканска краљевина у којој живе терористи и атентатори (...), слика која је намерно створена како би се опет искористила прилика да се против Србије води један опасан медијски рат.”¹²⁴ Ради тога, у организацији Српске академије наука планира се у јуну ове године одржавање велике (централне) научне конференције, уз учешће великог броја страних и домаћих историчара, затим још једне конференције са међународним учешћем у организацији Института за стратегијска истраживања Војске Србије (његовог Историјског одељења) и Историјског института САНУ, за септембар 2014, као и низ других манифестација које ће бити у функцији не само обележавања овог великог јубилеја, већ и пласирања пуне истине о Првом светском рату. Надамо се да ће се том приликом уз српске историчаре сврстати и већина историчара у свету којима је ближа историјска истина од било каквих политичких и пропагандних интереса.

¹²³ Треба, пре свега, нагласити да актуелни ревизионизам у делу историографске продукције о Првом светском рату не почива на новим изворним сазнањима и промењеној фактографији, већ на новој интерпретацији већ познатих догађаја. У оваквим ситуацијама, важне чињенице се често занемарују, другачије акцентују, или намерно потискују; књиге старијих аутора који се не уклапају у нову реалност полако се прелуштају забораву; стасавају нове генерације историчара, а са њима и „нова” историја. Стиче се утисак да савремене историчаре све мање интересује мучно и досадно „копање” по архивима, већ се радије фокусирају на компилације, синтезе и реинтерпретације раније објављених радова. Мора се признати да су нове књиге занимљиво писане, довољно су информативне, а списатељски дар је на већој цени, него добро познавање теме о којој се пише. Овакав приступ свакако да доприноси популаризацији историје, али, на другој страни, ову науку чини подложнијом пропагандним манипулацијама и политичким злоупотребима.

¹²⁴ *Глас Русије*, 9. 11. 2013.

Литература

1. Митровић, А.: *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 1981.
2. Митровић, А.: *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
3. Екмечић, М.: *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973/1990.
4. Екмечић, М.: *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд, 1989.
5. Ћоровић, В.: *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992.
6. Мијалковски, М., Томић, Д.: *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпијунских битака*, Београд, 2014.
7. Живановић, М., Ж.: *Пуковник Апис, Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955.
8. Бјелајац, М.: „Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице“, *Токови историје*, Часопис Института за новију историју Србије, бр. 1/2013, стр. 15–60, 2013.
9. Дедијер, В.: *Сарајево 1914*, књига I–II, Београд, 1978. (прво издање 1966)
10. Екмечић, М.: „Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985.
11. Пфедер, Л.: *Истрага у Сарајевском атентату*, Нова Европа, Загреб, 1938.
12. Мекмикин, Ш.: *Руско порекло Првог светског рата (The Russian Origins of the First World War, The Belknap Press, Harvard, 2011)*.
13. Момбауер, А.: *Узроци Првог светског рата*, Клио, Београд, 2013.
14. Фишер, Ф.: *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945*, 1979; *Савез елита: О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945*, Београд, 1985.
15. Раухенштајнер, М.: *Први светски рат и крај Хабзбуршке монархије (Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie, Böhlau, Wien 2013)*.
16. Кларк, К.: *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914 (The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914, немачко издање, 2013)*.